

RUS BASININDA ÇARLIK RUSYA'NIN ERZURUM'U İŞGAL YILLARI (1916-1917)

THE OCCUPATION YEARS OF ERZURUM BY TSARIST RUSSIA IN THE RUSSIAN PRESS (1916-1917)

Fatih Mehmet EŞKİ^{ID}

Öz

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında Kafkas Cephesi'nde son büyük savaş yaşanmıştır. Çarlık Rusya'nın Rus Kafkas Ordusu ile Osmanlı Devleti'nin 3. Ordusu bu cephede karşı karşıya gelmiştir. 3. Ordunun insanüstü bir savunma yapmasına rağmen Rus Kafkas Ordusu 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum'u işgal etmiştir. Şehrin işgalinden hemen sonra Rus Kafkas Ordusu yönetimi Erzurum'da genel temizlik yaparak cadde, sokak ve evlerde dezenfeksiyon faaliyetleri yürütmüştür. Çarlık Rusya çeşitli coğrafyalarda tecrübe ettiği idari ve yönetim faaliyetlerini iki yıla yakın bir süre kaldığı Erzurum'da uygulamıştır. Erzurum'da Geçici Askerî Yönetim oluşturmanın yanı sıra bilim, kültür, imar ve ticaret gibi birçok faaliyetler uygulamıştır. Çarlık Rusya'nın çeşitli üniversitelerinden Erzurum'a gelen bilim insanları şehirdeki tarihi yapıları kayıt altına almış, yeraltı ve yerüstü kaynaklarını araştırmışlardır. Kafkas Cephesi'nde stratejik öneme sahip Erzurum'da yeni tahkimatlar ile yollar inşa etmiştir. Ayrıca Çarlık Rusya'nın çeşitli şehirlerinden Erzurum'a gelen tüccarlar ticari faaliyet yürütmüşlerdir. Şehre gelen Rus muhabirler ise burada sosyal yaşama dair gördüklerini propaganda kapsamında gazete sayfalarına aktarmışlardır. Erzurum'da bulunan Rus askerleri şehirde kendilerine sosyal ve kültürel yaşam alanı oluşturmuşlardır. Rus askerleri Erzurum'daki gelişmeleri şehirde yayımlanan askerî gazetelerden takip etmişlerdir. Çarlık Rusya'da 1917 yılında yapılan devrimler Erzurum'da bulunan Rus birlikleri tarafından sevinçle karşılanmıştır. Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum garnizonu Bolşevik taraftarlarının merkezi haline gelmiştir. 18 Aralık 1917 tarihinde imzalanan Erzincan Mütarekesi sonucunda Rus Kafkas Ordusu Erzurum'dan çekilmiştir. Bu çalışmada Çarlık Rusya işgali altındaki Erzurum'da uygulanan çeşitli faaliyetler bütüncül olarak ele alınmıştır. Kaynak olarak dönemin Rusça gazeteleri, bilimsel periyodikleri ile bu alandaki Rusça ve Türkçe çalışmalardan faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusya, Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Rus İşgali, Erzurum

Abstract

During the First World War, the last major battle on the Caucasian Front between the Ottoman Empire and Tsarist Russia took place. On this front, Tsarist Russia's Russian Caucasian Army confronted the Ottoman Empire's Third Army. Despite the Third Army's formidable defense, the Russian Caucasian Army

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bayburt/Türkiye, fatiheski@bayburt.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-1349-4236

occupied Erzurum on February 16, 1916. Immediately after the occupation, the Russian Caucasian Army undertook a comprehensive cleanup of the city, including the disinfection of streets, alleys, and residential buildings. During the nearly two-year occupation, Tsarist Russia implemented the administrative and management practices reflective of its in various geographies. In addition to establishing a Temporary Military Administration in Erzurum, Russia engaged in a wide range of activities related to science, culture, urban development, and commerce. Scientists from various Russian universities documented the city's historical structures and investigated its subterranean and surface resources. Given Erzurum's strategic significance on the Caucasian Front, Tsarist Russia built new fortifications and roads. Additionally, merchants from various Russian cities came to Erzurum to conduct trade activities. Russian reporters, as part of a propaganda effort, published their observations of social life in Erzurum. Russian soldiers stationed in Erzurum also established their own social and cultural spaces within the city and followed local developments through military newspapers published in the city. The revolutions in Tsarist Russia in 1917 were received with enthusiasm by the Russian troops stationed in Erzurum. The Erzurum garrison of the Russian Caucasian Army became a center for Bolshevik support. Following the Treaty of Erzincan on December 18, 1917, the Russian Caucasian Army withdrew from Erzurum. This study provides a comprehensive analysis of the various activities carried out in Erzurum under Tsarist Russian occupation, drawing on contemporary Russian newspapers, scientific periodicals, and relevant Russian and Turkish research as sources.

Keywords: Tsarist Russia, World War I, Caucasian Front, Russian Occupation, Erzurum

Giriş

Osmanlı Devleti donanmasına ait savaş gemilerinin Çarlık Rusya'nın Karadeniz kıyı şehirlerini 29 Ekim 1914 tarihinde bombalamasının¹ ardından Rus Kafkas Ordusuna bağlı birlikler 1 Kasım'da yedi ayrı mıntıkadaki Türk karakollarına baskın yaptı.² Böylece Osmanlı Devleti bir taraftan Büyük Savaş'a dahil olurken diğer taraftan Çarlık Rusya ile Doğu Anadolu'da yeni bir mücadele alanı olacak Kafkas Cephesi açıldı.

Kafkas Cephesi'nde taraflar arasında gerçekleşen ilk büyük çatışmalar olan Köprüköy ve Azap muharebelerinde Türk 3. Ordu kuvvetlerinin Rus Kafkas Ordusu karşısında önemli kazanımlar elde etmelerine rağmen bölgedeki başarılar fırsata çevrelemedi.³ Bu muharebelerin ardından Türk ordu yönetimi Sarıkamış bölgesinde büyük bir kuşatma planı yaptı. 22 Aralık 1914 tarihinde Sarıkamış yönüne yürüyüşe geçen 3. Ordu kuvvetleri iklim ve arazi şartları ile kışlık kıyafet yetersizliği nedeniyle⁴ bu bölgede de beklediği sonuca ulaşamadı.

Sarıkamış Harekâtı'nda 3. Ordu'nun büyük kayıplar vermesi Rus Kafkas Ordusu'nun Kafkas Cephesi'nde sonraki dönemlerde yapacağı ileri hareketlerin başlangıcını oluşturdu. Rus

1 “Turtsiya Naçala Voynı Protiv Rossii”, *Birjevıye Vedomosti*, 17 Ekim 1914 (30 Ekim 1914), № 263, Cuma, s. 3.

2 Baki Vandemir, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamışa (Hariç) Kadar*, C. 2, Askeri Matbaa, İstanbul 1933, s. 11.

3 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 160-163; Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekâtı, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da İran'da*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 58-60.

4 Hakkı Altınbilek, Naci Kır, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt I, Birinci Kitap*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 355.

basını bir sonraki hedefin Erzurum olduğuna dair haberlere yer vermeye başladı. *Golos Rusi* gazetesi Sarıkamış muharebelerini “dönüm noktası” olarak tanımlarken⁵ *Kavkaz* gazetesi ise yeni hedefin “Anadolu’nun kalbi” olarak nitelendirdiği Erzurum’u işaret ediyordu.⁶ Nitekim Sarıkamış muharebelerinden sonra 3. Ordu kuvvetleri toparlanma sürecine girdi. Rus Kafkas Ordusu yönetimi ise 1915 yılının bahar aylarında sağ kanadı olan Doğu Karadeniz sahil hattında General Lyahov birliklerine, merkez istikamet olan Pasinler Vadisi’nde 1. Kafkas Kolordusu ile 2. Türkistan Kolordusuna, sol kanadı olan Eleşkirt ve Diyadin ovalarında 4. Kafkas Kolordusu kuvvetlerine ileri harekât için hazırlık emri verdi.⁷ Rus birliklerinin harekâtları için bu bölgelerdeki cephe gerilerinde yeni ulaşım yolları, telgraf hatları, mühimmat ikmalleri ve takviye kuvvetler ile geniş kapsamlı çalışmalar yapıldı.⁸

Rus Kafkas Ordusu sol kanadında hazırlıklarına devam ederken 20 Nisan 1915 tarihinde Van şehir merkezinde Ermenilerin başlattığı silahlı isyanları⁹ fırsat bilerek 17 Mayıs 1915 tarihinde Van şehir merkezini işgal etti.¹⁰ Taraflar arasında 1915 yılının ağustos ayına kadar yapılan muharebelerde önemli gelişmeler yaşanmazken yılın ikinci yarısından 1916 yılının başlarına kadar cepheye sükûnet hâkim oldu.¹¹

Rus Kafkas Ordusu 1916 yılını güçlü bir durumda karşılamaktaydı. Nitekim Sarıkamış bölgesinde, İran’ın Dilman çevresinde ve Eleşkirt Vadisi’nde Türk birliklerine karşı üstünlük sağlamıştı.¹² Türk ordu yönetimi ise Rus Kafkas Ordusuna karşı Çanakale Cephesi’nden takviye kuvvet gönderme hazırlıkları içerisinde idi. Bunu önceden öğrenen General N. N. Yudenich Kafkas Cephesi’ndeki etkinliğini devam ettirmek için erken davranma kararı aldı.¹³ General Yudenich’in planında Rus Kafkas Ordusu’nun uzun zamandır hedefinde olan ve merkez istikamette bulunan Erzurum bulunuyordu. Rus Kafkas Ordusu’nun bu yeni harekâtına *Erzurum Operasyonu* adı verildi. Bu operasyon için başlangıç tarihi ise 1915 yılı aralık ayının son günleri kararlaştırıldı. Çünkü Rus birlikleri bu günlerde yeni yıl bayramı yaşayacakları için Türk ordu yönetimi Ruslardan bir saldırı beklemeyebilirdi.¹⁴ Rus Kafkas Ordusu *Erzurum Operasyonu* için önemli hazırlıklar yapmaya başladı. Rus askerlerine soğuk kış şartlarına uygun elbiseler, içlikler, güneş gözlükleri ve kamufle amaçlı beyaz kalpaklar dağıtıldı.¹⁵ Bunun yanı sıra operasyonu

5 Vilney, “Voyna, Turetskiy Front”, *Golos Rusi*, 24 Aralık 1914 (6 Ocak 1915), № 248, Perşembe, s. 2.

6 Gik, “Voenniya Zametki”, *Kavkaz*, 13 Ocak 1915 (26 Ocak 1915), № 9, Salı, s. 2.

7 E. V. Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategiçeskiy Oçerk*, Vorojenie-La Renaissance, Paris 1933, s. 188-189.

8 A. O. Arutyunyan, *Kavkazkiy Front 1914-1917*, Ayastan, Yerevan 1971, s. 161-162.

9 Çakmak, *age.*, s. 139.

10 Altınbilek, Kır, *age.*, s. 682.

11 Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi III. Cilt*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 67-68.

12 N. N. Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte*, Voennoe İzdatelstvo Ministerstva Voorujennih Sil Soyuz SSR, Moskva 1946, s. 198-199.

13 N. N. Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.*, Gosudartsvennoe Voennoe İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuz SSR, Moskva 1938, s. 13-14.

14 Maslovskiy, *age.*, s. 233.

15 A. V. Şişov, *Polkovodtsı Kavkazkih Voyn*, İzdatelstvo Tsentropoligraf, Moskva 2001, s. 530-531.

yapacak birliklerin cephe gerisindeki ikmal ve iaşeleri için yeni müfrezeler oluşturulurken cepheye takviye kuvvetler ile cephaneler gelmekyedi.¹⁶ Rus Kafkas Ordusu *Erzurum Operasyonu* için hazırlıklarını sürdürürken ve devamlı yer değiştirirken bunu gizli bir şekilde yapmaya gayret gösterdi. Operasyonun yapılacağına dair bilginin Türk ordu yönetiminin yanı sıra Rus birlikleri içerisinde dahi duyulmamasına önem verildi.¹⁷

Hazırlıkların bitiren Rus Kafkas Ordusu 10 Ocak 1916 tarihinde Erzurum yönünde taarruza geçti.¹⁸ Türk birliklerinin sebatlı bir savunma yapmalarına rağmen¹⁹ sayıca üstün olan Rus kuvvetlerinin karşısında 3. Ordu Komutan Vekili Mirliya Abdulkerim Paşa üzülererek 16 Ocak 1916 günü çekilme kararı aldı.²⁰ Rus Kafkas Ordusu'nun Azap bölgesindeki muharebelerde de üstünlük sağlamanın ardından 1. Kafkas Kolordusuna bağlı birlikler 20 Ocak 1916 günü Erzurum çevresindeki tabyalara ulaştı.²¹ Erzurum tabyalarında Türk kuvvetlerinin insanüstü bir savunma yapmaya devam etmelerine rağmen bu tabyalar da Rus kuvvetleri tarafından ele geçirildi. Erzurum şehir merkezine yakın olan Tafta tabyasının da 14 Şubat 1916 günü düşmesi ve Türk birliklerinin Gürcü Boğazı'ndan çekilmeleri ile şehrin kuzeydoğusundan Rus kuvvetlerine işgal yolu açıldı.²² Şehirde kalan son Türk artçı kuvvetlerinin de çekilmesinin ardından Rus birlikleri 16 Şubat 1916 Çarşamba günü Erzurum şehir merkezinin tamamını işgal etti.²³

Erzurum'un işgal edilmesi Çarlık Rusya'nın Kafkas Cephesi'ndeki stratejik hedefleri için çok önemli idi. Dönemin yazarlarından B. Kolyubakin Erzurum'un düşmesinin Çarlık Rusya için önemini "Doğu Karadeniz ile İstanbul ve Akdeniz yolları Çarlık Rusya'ya açıldı" cümlesi ile özetlemektedir.²⁴

Bu çalışmada Çarlık Rusya'nın Erzurum'u işgal etmesinin ardından şehirde kaldığı yaklaşık iki yıl boyunca yürüttüğü idarî, askerî, kültürel, bilim ve kolonizasyon faaliyetleri bütüncül bakış açısı ile değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra şehre gelen Rus muhabir ve görevlilerin *devlet politikalarına hizmet* anlayışıyla yaptıkları aktarmalar dönemin Rus basını ve kaynakları doğrultusunda ele alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı dönemine ait Türkçe kaynaklarda

16 O. R. Ayrapetov, *Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voynе 1916 god Sverhnapryajenie*, Kuçkovo Pole, Moskva 2015, s. 5.

17 Maslovskiy, *age.*, s. 242; Çakmak, *age.*, s. 186.

18 Hakkı Altınbilek, Naci Kır, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, İkinci Kitap*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 9-10.

19 Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.*, s. 31.

20 Altınbilek, Kır, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, İkinci Kitap*, s. 29-32.

21 "Ot Ştaba Kavkazskoy Armii, 8 Yanvary", *Letopis Voynı, Offitsialniy Otdel*, 13 Şubat 1916 (26 Şubat 1916), № 78, s. 140.

22 Fatih Mehmet Eşki, *Rusça Gazetelerde Kafkas Cephesi (1914-1917)*, Nobel Bilimsel Yayınları, Ankara 2024, s. 266. Rus Kafkas Ordusu'nun *Erzurum Operasyonu* ile birlikte şehrin çevresinde yapılan muharebeler, tabyalarda yaşanan mücadeleler, Rus birliklerinin şehre girişi, Erzurum işgalinin Rus basınına yansımaları ve sonuçları için ayrıca bk. Eşki, *age.*, s. 241-287.

23 "Posledniy Den Erzeruma", *Birjevie Vedomosti*, 7 Şubat 1916 (20 Şubat 1916), № 36, Pazar, s. 1.

24 B. Kolyubakin, *Na Maloaziatskom Teatre Vsemirnoy Voynı 1914-1916 gg.*, Tip. Kikolayevskiy Voenny Akademiy, Petrograd 1917, s. 36-37.

Erzurum'un işgal öncesi ve sonrasına dair birçok çalışma olmasına rağmen işgal dönemini Rusça kaynaklardan aktaran müstakil bir araştırma bulunmamaktadır. Çalışma bu özelliği ile Erzurum'un işgal günlerindeki durumunun bilinmesine katkı sağlayacaktır.

İşgalin İlk Günleri ve Şehrin Çevresindeki Durum

Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum'a yakın tabyaları ele geçirmesinden sonra Erzurum Valisi Tahsin Bey 14 Şubat 1916 tarihinde Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta şehri tahliye ettiklerini üzülerek bildirdi. Muhacirler ile şehir ahalisinden oluşan yaklaşık 160 bin kişinin büyük bir çoğunluğu Aşkale-Tercan-Erzincan ve Aşkale-Bayburt-Suşehri yönüne doğru ilerlemeye başladı.²⁵ Binlerce kişi gözyaşları içerisinde İstanbul Kapı'dan şehri terk ederken Türk birliklerinin artçıları cephanelikleri patlatıyorlardı. Bir taraftan Rus uçaklarının şehre bıraktıkları bombalar ile topçu atışları diğer taraftan Türk birliklerinin ateşe verdikleri cephanelerin patlama sesleri içerisinde 3. Ordu askerleri ve sivil halk birbirine karışmaktaydı.²⁶ Halkın çoğunluğu şehri terk ederken Erzurum'da yaklaşık olarak 20 bin kişi kaldı.²⁷ *Kavkazskoe Slovo* gazetesi genç Türk erkeklerinin Erzurum'u terk ettiklerini, şehirde çoğunlukla kadın ve çocukların kaldığını bildirmekteydi.²⁸

Erzurum ahalisi ile birlikte şehri tahliye etmek zorunda kalan 3. Ordu birliklerinin ardından 16 Şubat 1916 günü sabah 7:00-7:30 sularında Rus birlikleri Kars Kapı'dan şehre giriş yaptı.²⁹ Rus Kafkas Ordusu Kızıl Haç Merkezi'nin açıklamasına göre 3. Ordu birlikleri Erzurum'dan çekilirken revirlerde 148 yaralı Türk askeri ile 2 Rus askeri bırakmıştı. Rus Kafkas Ordusu bu revirlerde röntgen cihazı, dezenfeksiyon odası, çok sayıda tıbbî malzeme, çarşaf takımı ve mutfak eşyalarıyla karşılaştı.³⁰ Rus birlikleri ayrıca tabyalar ve Erzurum merkezde 3. Ordu'ya ait çok sayıda mühimmat, top, silah ile sancaklara el koydu.³¹

Erzurum'un işgali dönemin Rus basınında "bayram havası" ile kamuoyuna duyurulurken gazete sayfalarında başta Çar II. Nikolay olmak üzere yabancı ülke yöneticileri ile Rus generallerin "tebrik mesajlarına" yer verildi. Rus basını Erzurum'un daha önceki savaşlarda da işgal edildiğini hatırlatırken şehir ile ilgili birçok bilgiyi gündeme taşıdı.³² Rus basının yanı sıra

25 Süleyman Tekir, *Beyaz Harp, Kafkas Cephesi, Sarıkamış Harekâtı, Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonları*, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 513-528.

26 Mevlüt Yüksel, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2006, s. 232.

27 Tekir, *age.*, s. 527; Z. Z., "Erzerum, İz Besedi s Kn. A. M. Argutinskim", *Kavkazskoe Slovo*, 25 Şubat 1916 (10 Mart 1916), № 45, Salı, s. 2.

28 "Soobşçeniya Naşih Korrespond. Erzerume", *Kavkazskoe Slovo*, 20 Şubat 1916, (4 Mart 1916), № 41, Cumartesi, s. 3.

29 Altınbilek, Kır, *Birinci Dünya Harbi'nde ... C. II*, s. 113.

30 "V Erzerume", *Tiflisский Listok*, 28 Şubat 1916, (12 Mart 1916), № 47, Pazar, s. 2.

31 İzgoy, "Godovşina Vzyatiya Erzeruma, İz Staroy Zapiskoy Knijki", *Kavkazskoe Slovo*, 4 Şubat 1917 (17 Şubat 1917), № 28, Cumartesi, s. 2.

32 Eşki, *age.*, s. 275-284.

Batı gazeteleri de Erzurum'un işgalini detaylı bir Şekilde kamuoyuna duyuruyordu.³³ Bylece Birinci Dünya Savaşı yıllarında Erzurum'un işgal haberi geniş kitlelere ulaştı.

Erzurum'un işgalinin ilk günlerinde Rus birlikleri evlerde arama yaparak silahların yanı sıra kesici aletleri topladılar. Erzurumlu Ermenilerin yardımı ile evler aranırken dışarı çıkma yasağı uygulandı. Bu aramalardan sonra yine Ermenilerin duyurusu ile Şehir ahalisinin günlük yaşamlarına devam edecekleri bildirildi.³⁴ Rus askerİ yönetimi aramalarını tamamladığı evlerin kapılarına “sivil halk” yazıları asmaya başladı.³⁵

Erzurum'un işgalinin ilk günlerinde Şehre gelen Rus gazetecilerin gözlemleri dikkat çekicidir. Nitekim Rus askerleriyle birlikte Erzurum'a giriş yapan *Kavkazskoe Slovo* muhabiri caddelerde, yıkık evlerde ve pazar yerinde dumanların yükseldiğine değinerek cadde ve sokaklarda Türk asker naaşlarının bulunduğunu aktarıyordu. Rus birliklerinin Erzurum'a yaklaşması ile birlikte “Şehir halkının ayrılmak veya kalmak” gibi iki seçeneğinin kaldığını belirten muhabir, kalanların korkularından evlerinden çıkamadığını vurgulamaktaydı. Muhabire göre halkın dörtte nn Erzurum'da kalmasına rağmen Şehirde boş bir görünüm vardı. Muhabir, Erzurum'un cadde ve sokaklarında sadece Rus subay ve askerleri ile hemşire ve doktorların dolaştıklarını aktarıyordu. Bütün dükkân ve kahvehanelerin kapalı olduğunu, pazar yerinin bir kısmından dumanlar yükselirken bir kısmının da yıkıldığına değiniyordu. Birkaç gün sonra ise sokakların hareketlendiğine, ocuk ve kadınların görülmeye başladığına dikkat çekerken dükkân ve kahvehanelerin açıldığı Erzurum'da Türk ahalinin Rus askerlerine Şeker karşılığında sigara, tavuk ve lavaş teklif ettiklerini gazete sayfalarına taşıyordu.³⁶ *Otkliki Tiflisa* gazetesi ise yakacak odun yokluğundan dolayı evlerdeki cam çerçeveler, ahşap kapılar ve duvarlardaki ahşap malzemelerin yakıldığına dikkat çekmekteydi.³⁷

Rus basını Erzurum'un işgalini çok önemli bir gelişme olarak uzun bir süre gündemde tuttu. İşgalden sonra Şehre gelen muhabirler ve devletin çeşitli kurumlarında çalışan görevlilerin Şehir hakkındaki gözlemleri *Erzurum Savunması*'nın zorluğu hakkında önemli detaylar içeriyordu. Nitekim, *Kavkazskoe Slovo* muhabiri Erzurum'a giderken Şehrin çevresinde bulunan tabyaların karlar altında kaldığını ve derin karların içlerinde çok fazla Türk asker naaşlarının görüldüğünü aktarmaktaydı. Muhabir ayrıca Hasankale Őose yolu güzergahında telef olan yüzlerce deve, at ve büyükbaş hayvanların bulunduğuna değiniyordu.³⁸

33 Mehmet Sait Dilek, M. Yasin Taşkesenlioğlu, “Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30 (50), (Ankara 2011), s. 85-93.

34 Yüksel, agt., s. 246-247.

35 L. Myasnikov, “V Erzerume”, *Kavkazskoe Slovo*, 2 Mart 1916 (15 Mart 1916), № 49, arşamba, s. 2.

36 İzgoy, “Godovşına Vzyatiya Erzeruma, İz Staroy Zapiskoy Knijki”, *Kavkazskoe Slovo*, 4 Şubat 1917 (17 Şubat 1917), № 28, Cumartesi, s. 2.

37 “V Erzerume”, *Otkliki Tiflisa*, 21 Şubat 1916, (5 Mart 1916), № 33, Pazar, s. 2.

38 İzgoy, “Godovşına Vzyatiya Erzeruma, İz Staroy Zapiskoy Knijki”, *Kavkazskoe Slovo*, 4 Şubat 1917 (17 Şubat 1917), № 28, Cumartesi, s. 2.

Bir başka devlet görevlisi ise Erzurum'a giden yollarda farklı bir konuyu aktarmaktaydı. Devlet görevlisi bu yol güzergâhlarında her 10-20 km'de bir istasyon kurulduğunu buralarda çay ve ekmeğe dağıtıldığını, Rus askerlerin bu istasyonlardan çok faydalandığını ifade ediyordu.³⁹

Şehir Temizliği ve Dezenfeksiyon Faaliyetleri

Erzurum'un işgaline giden süreçte caddeleri genişletme amacı, askerlerin yakacak ihtiyacı ve Rus Kafkas Ordusu'nun şehre girdiğinde işini zorlaştırma gibi nedenlerden dolayı şehirdeki bazı binalar yıkıldı. Bunun yanı sıra şehrin cadde ve sokakları uzun bir süre bakımsız kaldı.⁴⁰ Erzurum bu şartlar altında iken soğuk ve karlı bir şubat ayında yapılan *Erzurum Operasyonu* ise şehirde hareketli günlerin yaşanmasına neden oldu. Böylece harabe görünümündeki şehirde düzensizlik, çöp ve çamur oranında artış görülüyordu.

Şehrin bu halini *Kavkazskoe Slovo* muhabiri gazete sayfalarına taşımaktaydı. Muhabir, işgalden hemen sonra geldiği Erzurum için "pis kokulu ve kirlili sokaklara sahip bir şehir" ifadelerini kullanırken bütün caddeler, ev önleri, avlu ve meydanlar olmak üzere her yerin çamur içerisinde olduğuna vurgu yapmaktaydı. Rus askerî yönetiminin şehrin cadde ve sokaklarında genel bir temizlik yapmak için Erzurum'u yedi bölgeye ayırdığından bahseden muhabir ayrıca Avrupa tarzı dükkanların bulunmadığı Erzurum'da cadde ve meydanlarda bulunan çok sayıda küçük dükkanın yıkılması sebebi ile şehrin genel temizliğinde zorluk çıktığına değiniyordu.⁴¹ Gazetenin bir başka muhabiri ise şehrin temizliği için ayrılan bu her bölgeye General Bernov ve Sıhhiye Komutanı Puginov'un emri ile doktor atandığını aktarmaktaydı. Cadde ve sokakların temizliği için ise "kazma ve kürekli yuvarlak sarıklı" Türk erkek esirlerin görevlendirildiğini ve her yerde "dağ gibi çöp yığınlarının" oluştuğuna dikkat çekiyordu.⁴² *Golos Kavkaza* gazetesi muhabiri ise Rus askerî yönetiminin bu faaliyetini propaganda malzemesi haline getirerek şehirde "yıllarca devam eden çöp sorununu gideren yeni Rus yönetiminin bütün cadde, hendek ve evlerdeki çöpleri temizlediği" ifadelerini kullanmaktaydı.⁴³

Rus Kafkas Ordusu yönetimi işgal ettiği Erzurum'da temizlik işlerini yürütürken bir taraftan da şehirde dezenfeksiyon faaliyetlerine başladı. Nitekim önceki dönemlerde Erzurum'da salgın hastalıklara sıkça rastlanılmıştı. Kafkas Cephesi'nin birçok bölgesinde görülen salgın hastalıklar neticesinde 3. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa tifüs hastalığından dolayı 1915 yılında hayatını kaybetmişti.⁴⁴ *Kavkazskiy Kray* muhabiri 1915 yılı boyunca Erzurum'da tifüs ve kolera salgını

39 İz., "K Erzerumu", *Kavkazskoe Slovo*, 6 Mart 1916 (19 Mart 1916), № 53, Pazar, s. 3.

40 Murat Küçüküçürlü, *Erzurum Belediyesi Tarihi I Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008, s. 255-261.

41 "Soobşçeniya Naşih Korrespondentov, Erzerum", *Kavkazskoe Slovo*, 25 Şubat 1916 (9 Mart 1916), № 44, Salı, s. 2.

42 L. Myasnikov, "V Erzerume", *Kavkazskoe Slovo*, 2 Mart 1916 (15 Mart 1916), № 49, Çarşamba, s. 2.

43 İ. Kostyuçenko, "Naşi Korrespondenti, Erzerume", *Golos Kavkaza*, 21 Nisan 1916 (4 Mayıs 1916), № 2708, Perşembe, s. 3-4.

44 Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, çev. Hakkı Akkoğuz, Genelkurmay

olduğunu hatırlatarak şehirde çoğunluğunu askerlerin oluşturduğu on bin kişinin öldüğünü hatırlatmaktaydı.⁴⁵

Erzurum'un işgalinden birkaç gün sonra şehre kırk kişiden fazla dezenfekte ekibi geldi. Ekip ilk olarak Rus birliklerinin kaldıkları yerleri dezenfekte etti.⁴⁶ 29 Şubat 1916 tarihinde dezenfeksiyon odaları ve revir açmak için Tiflis'ten yeni bir ekip daha yola çıktı.⁴⁷ *Kavkazskoe Slovo* muhabiri bu faaliyetleri gazete sayfalarına taşıdı. Muhabir, bir önceki sene olan 1915 yılında on binlerce salgın vakasının görüldüğü şehirdeki her eve ve avluya dezenfekte yapılmasının planlandığını aktarıyordu. 1916 yılının mart ayı itibarıyla Erzurum'da salgının olmadığını fakat havaların ısınması ile birlikte oluşabileceğine dikkat çekerek Kızıl Haç ile askerî ve teknoloji birliklerinin kısa sürede büyük revirler kurduğunu aktarıyordu. Bu revirlerden bir tanesinin ise Türk ordusu tarafından kullanılan Sanasaryan adındaki Ermeni okulu olduğuna değinmekteydi.⁴⁸ Rus Kafkas Ordusu bu revirlerde 3. Ordu'dan kalan malzemeleri de kullanmaya başladı. Nitekim Erzurum'daki büyük dezenfekte odalarının bulunduğu hastane ve revirlerde çok sayıda çarşaf takımı, röntgen cihazı, tıbbi malzeme ve erzak kalmıştı.⁴⁹ Sadece Sanasaryan Ermeni Okulu'ndaki kapasite yüz yatağa çıkarıldı.⁵⁰

Rus Kafkas Ordusu yönetimi kısa süre içerisinde kendi askerlerinin temizliği için harekete geçti. Erzurum'da faaliyet gösteren hamamlar Rus askerlerine tahsis edildi. Erzurum hamamlarından dördü askerler biri ise üst rütbeli subaylar olmak üzere beş hamam kiralandı. Çok güzel durumda olan ve subaylar için hazırlanan hamamın sahibi ise Erzurum eski mebusu Karekin Pastırmacıyan idi.⁵¹

1916 yılının nisan ayı itibarıyla Erzurum'daki dezenfeksiyon işlemleri büyük bir oranda tamamlandı. *Otkliki Tiflisa* gazetesi evlerin, cadde ve sokaklarının “yeterince” dezenfekte edildiğine vurgu yapıyordu.⁵² Yaz aylarında şehre gelen *Kavkazskiy Kray* gazetesi muhabiri ise şehrin çevresindeki toplu mezarlara dikkat çekmekteydi. Muhabir, bütün şehrin etrafında çok fazla sayıda toplu mezarın bulunduğunu aktarıyordu. Karların erimesinden sonra toplu mezarların çoğunda naaşların toprak üzerinde bulunduğunu ve Rus askerî üst yönetiminin “inisiyatif olarak” defin işlerini tamamladıklarını aktarıyordu. Ayrıca 1916 yılının temmuz ayında ise şehirde küçük çaplı hastalıkların haricinde genel bir salgının olmadığına değiniyordu.⁵³

Basımevi, Ankara 2007, s. 53; Kafkas Cephesi'nde görülen salgın hastalıklar için bk. Tevfik Sağlam, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941.

45 L. Efimoviç, “V Erzerume”, *Kavkazskiy Kray*, 2 Temmuz 1916 (15 Temmuz 1916), № 145, Cumartesi, s. 3.

46 L. Myasnikov, “V Erzerume”, *Kavkazskoe Slovo*, 2 Mart 1916 (15 Mart 1916), № 49, Çarşamba, s. 2.

47 “V Erzerume”, *Otkliki Tiflisa*, 13 Şubat 1916, (26 Şubat 1916), № 36, Cumartesi, s. 2.

48 “Soobşçeniya Naşih Korrespondentov, Erzerum”, *Kavkazskoe Slovo*, 25 Şubat 1916 (9 Mart 1916), № 44, Salı, s. 2.

49 “V Erzerume”, *Tiflisskiy Listok*, 28 Şubat 1916 (12 Mart 1916), № 47, Pazartesi, s. 3

50 Myasnikov, agm., s. 2.

51 Agm., s. 2.

52 “V Erzerume”, *Otkliki Tiflisa*, 8 Nisan 1916, (21 Nisan 1916), № 83, Cuma, s. 2.

53 L. Efimoviç, “V Erzerume”, *Kavkazskiy Kray*, 2 Temmuz 1916 (15 Temmuz 1916), № 145, Cumartesi, s. 3.

Sosyal ve Kültürel Yaşam

İşgalden bir süre sonra Erzurum'a gelen muhabir ve devlet görevlileri şehirdeki sosyal yaşama dair gözlemlerini propaganda faaliyetleri yürüterek gazete sayfalarına aktarıyorlardı. Gazetelerde Rus işgalindeki Erzurum halkının “yeni yönetimden memnun olduklarına” dair algı oluşturulmaya çalışılıyordu. Nitekim Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus basınında genel olarak propaganda faaliyetleri ve “devlete hizmet” düşüncesi hâkimdi. Ayrıca askerî sansürden geçmeyen haber ve içerikler gazete sayfalarında yayımlanmıyordu.⁵⁴

Erzurum'un işgalinden yaklaşık bir ay sonraki durumdan bahseden Dolgorukov, şehirdeki panik havasının geçtiğini, halkın sokaklara çıktığını ve Rus askerleri ile diyalogların kurulduğunu aktarmaktaydı.⁵⁵ *Kavkazskoe Slovo* muhabiri ise dükkân ve barakalarda gezen “sempatik yüzlü” çocukların çevrelerinde gördüklerini ellerindeki çuvalara doldurduklarını ifade ediyordu. Genç ve sağlıklı işçi Türklerin “selam” verdiklerini, “sarı ve zayıf yüzlü” yaşlıların ise “inatçı ve kindar” bir ifadeyle baktıklarını aktarıyordu. Erzurum'da köylerden borularla taşınan ve temiz su akan çok fazla çeşme olduğuna değinen muhabir, Erzurumlu kadınların ise yüzleri kapalı bir şekilde bu çeşmelerden su doldurarak hızlı adımlarla kaybolduklarına dikkat çekmekteydi.⁵⁶

Rus Kafkas Ordusu yönetimi kısa süre içerisinde Erzurum'da bulunan Rus askerleri için dinlenme yerleri tahsis etti. Bu yerlerden biri ise İovanes adlı zengin bir Ermeni'nin çok odalı büyük konağı idi. Lokanta olarak kullanılmaya başlanan konakta Rus subay ve askerler günün her saatinde yemek yiyor ve çay içiyorlardı. İşletmenin sahibi Hasankale'de de bir Türk hapishanesini lokantaya çevirdi. Hapishaneden çıkan malzeme ve eşyalar ise Tiflis müzesine gönderildi.⁵⁷ Ayrıca Erzurum'da bulunan Türklere ait büyük konaklar da Rus komutanlara tahsis edilirken bir kısmı idari bina olarak kullanılmaya başlandı.⁵⁸

Tiflisskiy Listok muhabiri ise 1916 yılının temmuz ayının başlarında kaleme aldığı yazıda Erzurum'da “hayatın sakin bir şekilde devam ettiğine” değiniyordu. Muhabir, Rus birliklerinin şehre girdiği esnada göç eden nüfusun bir kısmının geri döndükten sonra “yeni yönetimle iyi ilişkiler içerisinde” olduklarını iddia etmekteydi.⁵⁹ Yine temmuz ayında Erzurum'a gelen *Kavkazskiy Kray* gazetesi muhabiri ise “... İhtiyarların birçoğu yaşlı gözlerle dileniyor. Çocuklar da dileniyor. Genel olarak çok fazla dilenci var. ...”⁶⁰ ifadelerine yer veriyordu.

54 Eşki, *age.*, s. 70-73; Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus basınında görülen propaganda faaliyetleri ve sansür programları hakkında geniş bilgi için bk. Eşki, *age.*, s. 68-77.

55 “Erzerum, İz Besedi s Kn. A. M. Argutinskim”, *Kavkazskoe Slovo*, s. 2.

56 L. Myasnikov, “V Erzerume”, *Kavkazskoe Slovo*, 2 Mart 1916 (15 Mart 1916), № 49, Çarşamba, s. 2.

57 Myasnikov, *agm.*, s. 2.

58 Zeki Başar, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, (Tanık ifadeleri anlatanlar: Mehmet Kobaza, Gani Kullebi, Aziz Geçikli, İdris Köklü) Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1974, s. 89.

59 R. İ., “V Erzerume, Korrespondentsiya «Tifl. L.»”, *Tiflisskiy Listok*, 26 Haziran 1916 (11 Temmuz 1916), № 143, Salı, s. 3.

60 L. Efimoviç, “V Erzerume”, *Kavkazskiy Kray*, 2 Temmuz 1916 (15 Temmuz 1916), № 145, Cumartesi, s. 3.

Kavkazskiy Kray muhabirinin Erzurum'da "ok fazla dilencinin" olduğunu vurgulaması bu dönemde Şehirdeki "yoksulluk" hakkında bilgi vermekteydi. Nitekim Erzurum'da yaşanan bu zorlu günleri Dolgorukov halkta erzak stokunun olmadığı ve alışverişin tamamen durduğu tespitleri ile aktarıyordu.⁶¹ Erzurum ve çevresinde yiyecek ve erzak sıkıntısı yaşanıyordu. Rus birlikleri ile gelen Ermeni silahlı birlikleri çok sayıda insanı katletmiş, evleri yakarak eşyalarını ve yiyeceklerini ellerinden almışlardı. Bundan dolayı Erzurum ve çevresinde yiyecek sorunu oldu. Bu sıkıntılar devam ederken Kafkas Cephesi'nin işgal altındaki çeşitli yerlerinde Müslüman halka yardımlar yapan Bak Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin Erzurum'un işgalinden sonra Şehre yardım için yaptđı girişimler olumlu sonuçlandı. Cemiyet-i Hayriye 1916 yılının haziran ayında General Mayor Han Talişinskiy ile İlyasov'u Erzurum'a gönderdi. Temsilciler Erzurum halkının ihtiyaçları hakkında araştırma yaptı. Erzurum ve ilçelerine ilk etapta un ve arpa yardımı yapıldı. Ayrıca onlarca sahipsiz ocuk ve yardıma muhtaç kadın Bak ve Tiflis'e gönderildi.⁶² Azerbaycan Türklerinin Erzurum halkına yardım eli uzatmasının yanı sıra Rus Kafkas Ordusu içerisinde bulunan Müslüman subay ve askerler de halka iyi davranıyordu. Nitekim Kazan Tatarı subay ve askerler ile Erzurum halkı iyi ilişkiler kuruyorlardı.⁶³

Çarlık Rusya'nın Erzurum'da yürüttüğü önemli faaliyetleri arasında gazete basım-yayım faaliyetleri de bulunuyordu. Erzurum'da 1917 yılında Rusça *Kargapazarskiy Strelak*, *Kavkazskiy Voin*,⁶⁴ ve Ukraynaca *Erzerumskoi Viyskovoi Radi*⁶⁵ adında üç farklı askerî gazete yayımlandı. Bu gazeteler arasında en uzun süre faaliyet gösteren (haziran-aralık) ve günlük olarak yayımlanan gazete *Kavkazskiy Voin* idi. Gazete 1917 yılının ikinci yarısında yayım hayatına başlamasına rağmen Erzurum'daki sosyal, kültürel ve askerî gelişmeler hakkında önemli bilgiler veriyordu. Nitekim *Kavkazskiy Voin* gazetesi incelendiğinde 1917 yılında Rus askerlerinin sosyal ve kültürel faaliyetlerini görmek mümkün olmaktadır.

Gazetede yayımlanan ilanlara göre 1917 yılının ikinci yarısında Erzurum'da *Belgiya*,⁶⁶ ve *Rossiya*⁶⁷ otelleri bulunmaktaydı. Ayrıca Rus birlikleri aralarında futbol maçları tertip ediliyor,⁶⁸

61 "Erzerum, İz Besedi s Kn. A. M. Argutinskim", *Kavkazskoe Slovo*, s. 2

62 Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne "Kardaş Kmeği (Yardımları) ve Bak Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 269-272; Bak Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin kuruluşu ve Kafkas Cephesi'nin genelindeki yardım faaliyetleri hakkında bk. Aslan, *age.*, s. 53-306.

63 Başar, *age.*, (Tanık ifadeleri, anlatanlar: Mehmet Kobaza, Gani Kullebi, Aziz Geçikli, İdris Köklü), s. 89.

64 T. V. Akopyan, A. A. Kryajeva v.d., *Gazeti Dorevoljutsinnoy Rossii 1703-1917 Katolog*, Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka, Sankt-Peterburg 2007, s. 170, 176,

65 "Ukrainskoi Gazeti, Visti Erzerumskoi Viyskovoi Radi", *Kavkazskiy Voin*, 21 Kasım 1917, (4 Aralık 1917), № 174, Salı, s. 1.

66 "Edinstvennaya Semeynaya Gostinitsa Belgiya", *Kavkazskiy Voin*, 1 Kasım 1917, (14 Kasım 1917), № 154, arşamba, s. 1.

67 "V pomeşenii Bışey Gostinitsı Rossii Otkrit Pervoklassniy Restoran Gostinitsı Armeniya", *Kavkazskiy Voin*, 16 Aralık 1917, (29 Aralık 1917), № 199, Cumartesi, s. 1.

68 *Kavkazskiy Voin* gazetesindeki ilana göre 18 Ekim 1917 Pazar günü saat 15:00'da 17. *Otomobil Bölüğü* ile 13. *Kafkas Avcı Alayı* futbol takımları *Telgraşlar Sahası*'nda orkestra eşliğinde futbol maçı yapılacaktı. Sahaya giriş Severniy Caddesi'nden olup creti 30 kapek ile 3 ruble arasında değişiyordu. "Futbolniy Ma", *Kavkazskiy Voin*, 4 Kasım 1917, (17 Kasım 1917), № 157, Cumartesi, s. 1.

açık artırma ile at satışları yapılıyor,⁶⁹ piyesler sergileniyor,⁷⁰ konserler düzenleniyordu.⁷¹ Yabancı dil kurslarının yanı sıra yapay dil olan Esperanto kursları da ücretli olarak veriliyordu.⁷² 1916 yılının yaz aylarından itibaren ise Erzurum'da sinema salonu vardı.⁷³

Ticarî ve Ekonomik Faaliyetler

Rusça gazetelerin sosyal yaşama dair propaganda içerikli haberleri Erzurum'daki ticarî hayata dair gözlemlere de yansımaktaydı. Nitekim, *Otkliki Tiflisa* Erzurum düştükten sonra şehrin işgalinin ilk günlerine dair habere yer veriyordu. Temel ürünlerin ucuzladığına dair vurgu yapan gazete, ciddi oranda ihtiyaç duyulan şekerin tam altın karşılığında satıldığına dikkat çekiyordu. Bir süre sonra ise fiyatların ikiye katlandığını ve zaman geçtikçe daha da pahalandığına vurgu yapmaktaydı.⁷⁴ *Kavkazskoe Slovo* muhabiri ise mart ayı itibariyle şehirde ticaretin tamamen durduğunu herhangi bir şeyi satın almanın imkânsız olduğunu aktarıyordu.⁷⁵

Muhabirlerin 1916 yılının şubat ve mart aylarında Erzurum'da zorlu günlerin yaşandığına dair söylemleri nisan, mayıs ve yaz aylarında “şehirde ticaretin yeniden devam ettiği” yönünde değişmekteydi. *Tiflisskiy Listok* muhabiri nisan ayında ziyaret ettiği Erzurum'da “... Değişim ticareti yapılıyor. Şekere her şey değiştiriliyor: ve tütün ve ipek ve halı ve gümüş. Paranın alamadığı şeyi şeker alabiliyor. ...” ifadelerini kullanıyordu.⁷⁶

Golos Kavkaza muhabiri mayıs ayında ziyaret ettiği Erzurum'da gözlemlerini aktarmaktaydı. Şehrin dezenfekte faaliyetlerinde çalışan, ekmek yapımı ile et ve süt işlerini yürüten “Erzurumluların ücretlerini aldıklarını” iddia ediyordu. Memleketlerine hatıra götürmek için fes, tütün ve başka ürünleri hediye almak isteyen Rus askerleri ile yerli esnaf arasındaki pazarlık seslerinin çeşitli caddelerdeki dükkanlardan duyulduğuna dikkat çekiyordu. Muhabir ayrıca şehrin her yerindeki lokanta ve kahvehanelerde Rus askerleri ile yerli halkın meraklı sohbetlerinin yanı sıra çocukların Rusça olarak seslendirdikleri tütün ve kibrit satışlarının olduğuna değinmekteydi. Yerli halkın Ruslar için yiyecek ve içecek ürettiklerini ve karşılığında

69 *Kavkazskiy Voin* gazetesindeki ilana göre 20 Kasım 1917 Pazar günü açık artırma ile on üç at açık artırma ile satılacaktı. “Auktsion 13 Loşadey”, *Kavkazskiy Voin*, 5 Kasım 1917, (18 Kasım 1917), № 158, Cumartesi, s. 1.

70 *Kavkazskiy Voin* gazetesindeki ilana göre 21 Kasım 1917 Çarşamba günü “ünlü artist A.H. Stavrogin” tarafından bir piyes sergilenecekti. “Zal Etapnago Komendanta ...”, *Kavkazskiy Voin*, 6 Kasım 1917, (19 Kasım 1917), № 159, Pazartesi, s. 1.

71 *Kavkazskiy Voin* gazetesindeki ilana göre 11 Aralık 1917 günü 16. Kavkaz Avcı Alayı tarafından konser düzenlenecekti. “Kontsert”, *Kavkazskiy Voin*, 28 Kasım 1917, (11 Aralık 1917), № 181, Salı, s. 1.

72 “Otkrivayutsya Kursı Mejdunarodnago Yazıka Eksperanto”, *Kavkazskiy Voin*, 10 Aralık 1917, (23 Aralık 1917), № 193, Pazar, s. 1.

73 İzgoy, “Godovşina Vzyatiya Erzeruma, İz Staroy Zapiskoy Knijki”, *Kavkazskoe Slovo*, 4 Şubat 1917 (17 Şubat 1917), № 28, Cumartesi, s. 2.

74 “V Erzerume”, *Otkliki Tiflisa*, 21 Şubat 1916, (5 Mart 1916), № 33, Pazar, s. 2.

75 “Soobşçeniya Naşih Korrespondentov, Erzerum”, *Kavkazskoe Slovo*, 25 Şubat 1916 (9 Mart 1916), № 44, Salı, s. 2

76 “V Erzerume”, *Tiflisskiy Listok*, 3 Nisan 1916 (18 Nisan 1916), № 76, Pazar, s. 3.

şeker aldıklarını aktarıyordu.⁷⁷ Erzurum halkı ticari ve üretim faaliyetlerini kendilerine verilen izinler ile yapmaktaydı. Nitekim tüccar, esnaf ve köylülere dağıtılan izinname-belgeler ile şehirde iş yapmak mümkün oluyordu. Belgeleri olmayanlar ise çeşitli işlerde çalıştırılmak üzere götürülmekteydi.⁷⁸

Kavkazskoe Slovo muhabiri ise temmuz ayında pazar yerinde yerli halk ile Rus askerlerinin birbirine karıştığını, Tiflis'ten gelen Gürcü tüccarların şehrin her yerinde gezdiğini aktarıyordu. Muhabir, Erzurum pazarında sebze, et, ekmek, bakkaliye ve manifatura gibi ürünlerin satıldığını dikkat çekiyordu. Erzurum'da Çarlık Rusya'dan getirilen birçok ürün olduğunu bunların Çarlık Rusya'daki fiyatlardan üç-dört kat daha pahalıya satıldığını aktarıyordu.⁷⁹ *Tiflisskiy Listok* gazetesi muhabiri de temmuz ayı itibarıyla Moskova ve Petrograd'dan Erzurum'a birçok tüccarın geldiğine ve ticaretin arttığına dikkat çekiyordu.⁸⁰

Erzurum'da pazar yerinde ticarî hayat devam ederken şehirde kurulan *Geçici Askerî Yönetim*'in faaliyetlerinden biri de halkın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için yerel kaynakların seferber edilmesi idi.⁸¹ Bunun için 1916 yılının yaz aylarında Erzurum'da yiyecek, manifatura ve diğer malzemelerin satıldığı büyük bir mağaza açıldı. *Tiflisskiy Listok* gazetesi muhabiri 1916 yılının kasım ayına kadar Subay Ekonomi Topluluğu'nun mağazasının popüler olduğunu fakat kasım ayında Toprak Birliği Kooperatifi tarafından da bir mağaza açıldığı bilgisine de yer veriyordu. Bu mağazanın “tek amacının kaliteli ve çok çeşitli ürünlerin ticarî kaygı gütmenden ucuz veya makul fiyata halka ve askerlere satmak” olduğunu aktarıyordu. Muhabir, Erzurum pazarı kadar popülerliğe ulaşan mağazanın “toplumun beğenisini kazandığını ve ilgi gördüğünü” iddia ediyordu.⁸²

İdari Sistem, Geçici Askerî Yönetim ve Kolonizasyon Düşüncesi

Kafkas Cephesi'nde askerî operasyonlar devam ederken 1916 yılının başlarında Çarlık Rusya yönetimi tarafından General Peşkov başkanlığında “Savaş esnasında Türkiye'nin işgal edilen bölgelerinin yönetimine ilişkin hükümler” başlıklı bir çalışma başlatıldı. Komisyonun 1916 yılının ikinci yarısında tamamlayarak Çar II. Nikolay'a sunduğu çalışma 5 Haziran 1916 tarihinde bizzat çar tarafından onaylandı.⁸³ Böylece Çar II. Nikolay, Rus Kafkas Ordusu'nun

77 İ. Kostyuçenko, “Naşi Korrespondenti, Erzerume”, *Golos Kavkaza*, 21 Nisan 1916 (4 Mayıs 1916), № 2708, Perşembe, s. 3-4.

78 Başar, *age.*, (Tanık ifadesi, anlatan: Hayrettin Peker), s. 98.

79 İzgoy, “Godovşina Vzyatiya Erzeruma, İz Staroy Zapiskoy Knijki”, *Kavkazskoe Slovo*, 4 Şubat 1917 (17 Şubat 1917), № 28, Cumartesi, s. 2.

80 R. İ., “V Erzerume, Korrespondentsiya «Tifl. L.»”, *Tiflisskiy Listok*, 26 Haziran 1916 (11 Temmuz 1916), № 143, Salı, s. 3.

81 Arutyunyan, *age.*, s. 365.

82 “Na Kavkazskom Fronte, Erzerum, Ot Naşego Korrespondenta”, *Tiflisskiy Listok*, 10 Şubat 1917 (23 Şubat 1917), № 33, Cuma, s. 3.

83 S. M. Akopyan, *Zapadnaya Armeniya v Planah İmperialistiçeskih Derjav v Period Pervoy Mirovoy Voynı*, İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, Yerevan 1967, s. 172.

işgal ettiği bölgelerde “Savaş hukuku gereğince Türkiye’nin işgal edilen bölgelerinin yönetimine dair geçici hükümler” başlıklı emiri çıkardı. Bu uygulamaya göre işgal edilen yerlerde kurulacak olan *Geçici Askerî Yönetim* askerî vali tarafından idare edilecekti.⁸⁴

Dönemin Çarlık Rusya Dışişleri Bakanı S. D. Sazonov, Rus Kafkas Ordusu Başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç’e 27 Haziran 1916 tarihinde gönderdiği raporda kısa süre önce çıkarılan bu kanunu hatırlatarak Çarlık Rusya’nın bölgedeki menfaatlerine değiniyordu. Sazonov raporunda “işgal edilen yerlerde yaşayan halka eşit davranılmasını, kanunlar ve adaletin sert bir şekilde uygulanmasını” istiyordu. Ayrıca bölgede Çarlık Rusya idari sistemine göre oluşturulacak yerel yönetimlerde belirli bir oranda Ermenilere tanınacak olan temsiliyet hakkının Müslümanlara da verilmesine değiniyordu. Sazonov’un görüşüne göre böylece yerli halkın yerel yönetime dolayısıyla Çarlık Rusya’ya karşı “sevgi ve saygısı” artacaktı.⁸⁵

Sazonov’un raporu Grandük Nikolay Nikolayeviç tarafından olumlu karşılandı. Nitekim Nikolay Nikolayeviç’in 16 Temmuz 1916 tarihinde Sazonov’a gönderdiği cevap raporunda Ermenilere yönelik tanınacak din ve eğitim haklarının Müslümanlara da belirli ölçülerde verileceğine vurgu yapılıyordu. Grandük Nikolayeviç ayrıca toprak mülkiyeti ve kolonizasyon faaliyetlerinde yaptığı icraatlarına örnek olarak 19 Mart 1916 tarihinde *Nu: 21* sayılı emirnamesine değinerek Sazonov’a gönderdi.⁸⁶

Çar II. Nikolay’ın bu emrinden sonra Kafkas Cephesi’nde işgal altındaki bölgelerde 1916 yılının haziran ayı itibarıyla *Geçici Askerî Yönetim* kuruldu. Yeni oluşturulan *Geçici Askerî Yönetim* içerisinde Askerî Vali, Vali Karargâhı, Özel Kalem, Askerî-Sıhhiye Birimi, Askerî-Veterinerlik Birimi, Teknik Birim, Vergi Birimi, Denetim Birimi ve Dağ Bölümü Birimi olmak üzere sekiz yönetim organı oluşturuldu. İşgal altındaki yerleşim yerleri Çarlık Rusya idarî sistemine göre oblast (vilayet), okrug (sancak) ve uçastka (bölge) gibi coğrafi-idari tanımlamalara göre belirlendi. Askerî vali inisiyatifinde yerleşim yerlerinin şartlarına göre polis teşkilatı kuruldu. *Geçici Askerî Yönetim*’e vergi toplama, hukuki ve adli işlemleri uygulama gibi çeşitli yetkiler verilmesinin yanı sıra askerî vali ile okrug ve uçastka yöneticileri Çarlık Rusya’nın kendi içerisinde uyguladığı kanunlara bağlı olacaklardı.⁸⁷ Böylece Çarlık Rusya

84 Arutyunyan, *age.*, s. 357-359.

85 E. A. Adamov (Red.), *Razdel Aziatskoy Turtsii, (Rossiyskiy Ministr İnostrannih Del S. D. Sazonov Namestniku Na Kavkaze Vel. Kn. Nikolay Nikolayeviçu, № 540, 27 İyunya 1916 g.)*, İzdaniye Litizdata NKİD, Moskva 1924, s. 208-209; Çarlık Rusya’nın Kafkas Cephesi’nde işgal edilen bölgelerde halkın “sevgi ve saygısını kazanma” politikası neticesinde Türklere temsiliyet hakkı tanınmasının yanı sıra dini olarak da görülüyordu. Nitekim Erzurum’da kurulan Rus idaresi Müslüman halkın dini vecibelerini yerine getirmelerine engel olmuyor aksine elleri kırbaçlı polisler cuma günleri şehirde dolaşarak halkı zorla camilere yönlendiriyorlardı. Ayrıca şehirde dini kıyafetler ile gezenlere dokunulmuyor, serbest gezme belgeleri veriliyordu. Bunun yanı sıra belediyenin ramazan günlerindeki top atışlarına izin veriliyordu. Aslan, *age.*, s. 274.

86 Adamov (Red.), *Razdel Aziatskoy Turtsii, (Namestnik Na Kavkaze Vel. Kn. Nikolay Nikolayeviç Ministru İnostrannih Del. S. D. Sazonovu, № 21083, Tiflis, 16 Temmuz 1916 g.)*, s. 211-212.

87 Arutyunyan, *age.*, s. 357-359.

Kafkas Cephesi'nde işgal ettiği Anadolu şehirlerinde kısa süre içerisinde *Van, Erzurum, Hınıs ve Pontus Oblastları* ve yirmi dokuz okrug ile çok sayıda uçastka idarî birimi oluşturdu.⁸⁸

Erzurum'da 1916 yılı sonu 1917 yılı başları itibarıyla toplamda yirmi dokuz idarî birimin yöneticisi belirlendi. Buna göre *Erzurum Oblastı*'nda Albay Vasiliyev, *Hasankale Okrugu*'nda Komiser Speranskiy, *Aşkale Okrugu*'nda Astsubay Golyahovskiy, *Hınıs Oblastı*'nda ise Albay Suçkov askerî-yöneticilik yapıyordu. Kafkas Cephesi'nde *Geçici Askerî Yönetim*'in valiliğini ise sırası ile General Peşkov, General Dryagin, General Romanovskiy-Romanko ve General Averyanov yürüttü.⁸⁹

Geçici Askerî Yönetim Erzurum'da mahalleleri kontrol altında tutmak ve halka yapılacak duyurular için şehirdeki büyük konakları *mahalle merkezi* haline getirdi. Mahallelerin Türk muhtarları ile irtibata geçilerek asayiş sağlanıyordu. Her mahallede iki beçki ile silahlı bir-iki asker-polis bulunuyordu.⁹⁰

Çarlık Rusya üst kademesinin de talebi üzerine Erzurum'da yerli halktan Türk temsilci heyeti Rus idari sistemine dâhil oldu. Sultan II. Abdülhamid'in yaverliğinde görev yaparken II. Meşrutiyet'in ilanından sonra emekli olan Erzurum doğumlu Süvari Feriği Mehmed Ali Paşa belediye başkanlığına getirildi. Habib Baba Dergahında şeyh olan ve iyi derece Almanca bilen Mehmed Ali Paşa bu dönemde "Sarıklı Belediye Başkanı" olarak bilinmeye başlandı. Mehmed Ali Paşa'nın yönetiminde başkan yardımcılığında Yazıcıoğlu Hakkı Paşa ile diğer Türk heyet görev yapıyordu.⁹¹ Erzurum'da *Geçici Askerî Yönetim*'inde Türkleri temsil eden kişilerin olması Rus basımında propaganda malzemesi haline getirildi. Nitekim *Golos Kavkaza* muhabiri "Erzurumluların en fazla hoşuna giden unsurun" yöneticilerinin kendi aralarından seçilmesinin olduğunu vurgulayarak bunun işgalci Ruslara olan "güvenlerini artırdığını" iddia ediyordu.⁹²

Çarlık Rusya'nın Kafkas Cephesi'nde programında olan konulardan biri de kolonizasyon faaliyeti idi. Tarım Bakanlığı'nın 1915 yılı ocak ayındaki planına göre "Kafkas Cephesi'nde başarılı devam eden Rus askerî operasyonlar" neticesinde Erzurum ve Van bölgelerine Rus ahalinin iskân edilmesi gerekiyordu. Bu düşünce General Yudenic'in de gündeminde idi. Nitekim General Yudenic'in 5 Nisan 1915 tarihinde Vorontsov Daşkov'a gönderdiği mektupta

88 A. O. Arutyunyan, *Kavkazskiy Front v Pervoy Mirovoy Vayne i Politika Tsarskogo Pravitelstva v Rayonah Zanyatih Po Pravu Voini*, Yerevan, 1968, s. 73.

89 Arutyunyan, *Kavkazskiy Front 1914-1917*, s. 359-360.

90 Başar, *age.*, (Tanık ifadeleri, anlatanlar: Mehmet Kobaza, Gani Kullebi, Aziz Geçikli, İdris Köklü, Sırrı Çamaşırıcı), s. 88-93.

91 Küçüküğürlü, *age.*, s. 262-263; Mehmed Ali Paşa, General Kalitin'in saygısını kazanmıştı. Belediye başkanlığı döneminde *Geçici Askerî Yönetim* karşısında Erzurumlu Müslüman halkın menfaatlerini koruduğu için Erzurumlu Ermeniler tarafından sevilmiyordu. Ermenilerin birtakım iddiaları üzerine 1917 yılının ortalarında görevinden alınarak birçok Erzurumlu ile birlikte hapsedildi. Bir süre tutsaklığın ardından ailesi ile birlikte Çarlık Rusya'ya sürgün edildi. Küçüküğürlü, *age.*, s. 263-269. Erzurum'un işgalinden itibaren *Geçici Askerî Yönetim* dönemi ve Mehmed Ali Paşa'nın ailesi ile birlikte Moskova'ya sürgün edilmesi ile ülkeye dönüş hatıraları için bk. Şeref Tipi, *Pışıbba (1860-1926)*, (Yayına Hazırlayan Canerhan Tipi), Remzi Kitabevi (2. Basım), İstanbul 2006, s. 186-241.

92 İ. Kostyuçenko, "Naşi Korrespondenti, Erzerume", *Golos Kavkaza*, 21 Nisan 1916 (4 Mayıs 1916), № 2708, Perşembe, s. 3-4.

ele geçirilen yerlere Ermenilerin değil de Kuban ve Don Kozaklarının yerleştirilmesi gerektiğine vurgu yapılıyordu. 1916 yılında da devam eden kolonizasyon düşüncesinin A. V. Krivoşein tarafından mart ayında Sazonov'a tekrar hatırlatılmasına rağmen Çarlık Rusya yönetimi tarafından herhangi bir onay almadı. Ayrıca Kafkasya Naibliği'nin aldığı bilgilere göre Taşnaklar tarafından Çarlık Rusya'ya karşı bir başkaldırı olacağı haberi ile birlikte Erzurum'un işgalinden sonra şehre Ermenilerin yerleştirilmesi yasaklandı.⁹³

Cadde ve Sokaklar

1916 yılının yaz aylarında Erzurum'da kurulan *Geçici Askerî Yönetim* şehirdeki cadde ve sokakların isimlerini Kafkas Cephesi'nde popüler olan generaller, Rusya tarihinde önemli kişiler,⁹⁴ Çarlık Rusya'daki şehir ve bölgelerin isimleri ile caddenin şehirdeki konumu ve işlevine göre isim verdi. Bu isimler arasında dikkat çekenleri ise şu şekilde idi; şehrin en merkezi caddesi *Velikoknyajeskiy*,⁹⁵ *Erzerumskoi Viyskovoï Radi* adlı Ukraynaca askerî gazetenin basım yeri⁹⁶ ve bütün ticaretin yapıldığı *Kalitin*,⁹⁷ Ordu Komite Merkezi'nin bulunduğu ve *Kavkazkiy Voin* adlı Rusça gazetenin basıldığı *General Lastoçkin*,⁹⁸ *Kargabazarskiy Strelok* gazetesinin basıldığı *Semenov*,⁹⁹ Merkez Postanesi'nin bulunduğu *Elisavetpodskiy*,¹⁰⁰ Rus Kafkas Ordusu Karargâh Merkezi Basımevi'nin bulunduğu *Prjevalskiy*, Yol ve Köprü Yapım İşleri Merkezi'nin bulunduğu *Konyuşennyi*,¹⁰¹ tiyatro ve konserlerin yapıldığı *İtalyan*,¹⁰² Erzurum Müstahkem Mevkii Mühendisler Başkanlığı'nın bulunduğu *Vostoçnyy*, Petrograd Reviri'nin bulunduğu *Gospital*,¹⁰³ orkestra eşliğinde futbol maçlarının oynandığı *Severnıy*, müzayedelerin yapıldığı *Tiflis*,¹⁰⁴ günlük gazete ile kitap, dergi, ve Erzurum fotoğraflarının satıldığı dükkanların

93 A. Yu. Bahturina, *Okrainı Rossiyskoy İmperii: Gosudarstvennoe Upravlenie i Natsionalnaya Politika v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1917 gg.)*, Rosspen, Moskva 2004, s. 223.

94 “Na Kavkazskom Fronte, Erzerum, Ot Naşego Korrespondenta”, *Tiflisskiy Listok*, s. 3.

95 “Na Kavkazskom Fronte, Erzerum, Ot Naşego Korrespondenta”, *Tiflisskiy Listok*, s. 3.

96 “Ukrainskoi Gazeti, Visti Erzerumskoi Viyskovoï Radi”, *Kavkazkiy Voin*, 21 Kasım 1917, (4 Aralık 1917), № 174, Salı, s. 1.

97 “Na Kavkazskom Fronte, Erzerum, Ot Naşego Korrespondenta”, *Tiflisskiy Listok*, 10 Şubat 1917 (23 Şubat 1917), № 33, Cuma, s. 3.

98 “Kontora i Redaktsiya Kavkazkiy Voin”, “Dejurstve Çlenov Erzerumskago Yudenıçeskago O-va”, *Kavkazkiy Voin*, 2 Kasım 1917, (15 Kasım 1917), № 155, Perşembe, s. 1.

99 “Adres: Kontora i Redaktsiya: Kargabazarskiy Strelok, Erzerum, Ul. Semenova 2.” *Kargabazarskiy Strelok*, 1 Ağustos 1917, (14 Ağustos 1917), № 1, Salı, s. 1.

100 “Prodaetsya Po Sluçayu”, *Kavkazkiy Voin*, 2 Aralık 1917, (15 Aralık 1917), № 185, Cumartesi, s. 4.

101 “V Tipografii Ştaba Kavkazskoy Armii”, “Trebuyutsya Kamenşçiki i Mostovşçiki”, *Kavkazkiy Voin*, 9 Kasım 1917, (22 Kasım 1917), № 162, Perşembe, s. 1.

102 “Kain i Avel”, *Kavkazkiy Voin*, 21 Kasım 1917, (4 Aralık 1917), № 174, Salı, s. 1.

103 “Naçalnik İnjenerov Erzerumskoy Ukreplen. Pozitsii”, “Soyuz Voennih Polyakov”, *Kavkazkiy Voin*, 18 Kasım 1917, (1 Aralık 1917), № 171, Cumartesi, s. 1.

104 “Auktsion 13 Loşadey”, *Kavkazkiy Voin*, 4 Kasım 1917, (17 Kasım 1917), № 157, Cumartesi, s. 1.

bulunduğu *Torgovıy*,¹⁰⁵ seyyar hastanenin bulunduğu *Samara*,¹⁰⁶ askerlere bedava ilaç dağıtan eczanenin,¹⁰⁷ ve büyük bir çamaşırhanenin bulunduğu *Sudebnyı*,¹⁰⁸ Sosyalist-Devrimciler Partisi bürosunun bulunduğu *Mihaylov*,¹⁰⁹ caddeleri idi. Ayrıca *Ofitser*,¹¹⁰ *Yudenıç*, *Zapadnyı*, *Soldatskiy*,¹¹¹ *Kavkaz*, *ıstıy*,¹¹² *Pryaşenskiy*, *Ekaterinogradskiı*,¹¹³ *Artilleriy*, *Sapernıy*,¹¹⁴ *Türkistan*, *Harput*,¹¹⁵ *Orenburg*, *Vorsin*¹¹⁶ gibi cadde isimleri dikkat çekiyordu. *Geçici Askeri Yönetim* tarafından her cadde ve sokak başlarına bu isimlerin yazdığı levhalar asıldı. Bunların yanı sıra devlet kurumları ve mağazalarda isimlerinin yazdığı tabelalar, okuma-yazma bilmeyenlere hitaben şekilli levhalar koyuldu.¹¹⁷

Listok muhbirine göre 1917 yılı itibarıyla şehrin en merkezi caddesi *Velikoknyajeskiy* idi. Muhabir, şehrin ana caddesi olan *Velikoknyajeskiy* üzerinde “Kalitin Bahçesi” adını taşıyan bir alan yapıldığını ve burada toplanan Erzurum halkına her gün askerî orkestranın küçük çaplı konserler verdiğine dikkat çekiyordu. *Kalitin Caddesi*'nde ise Rus hemşirelerin, Sarıkamış'tan gelen Malakanların ve bozuk Rusça ile Petrograd ve Tiflis gazetelerinin satışını yapan kırmızı fesli çocukların sık görüldüğünü aktarıyordu. Yine bu caddede çizme boyacılarının ve diğer sokak ustalarının bir sıra halinde dizilmesinin yanı sıra burada çok çeşitli küçük malzemeler satıldığı bilgisine yer veriyordu. Buradaki ustaların sipariş edilen bütün işleri on dakikada yaptıklarına dikkat çekiyordu.¹¹⁸

İmar, Yol ve Demiryolu alışmaları

Erzurum'da kurulan *Geçici Askeri Yönetim* şehirde çeşitli imar faaliyetleri, Sarıkamış-Erzurum arasında iae ve ikmal imkânlarını kolaylaştırmak amacı ile demiryolu inşa alışmaları, Türk ordusundan gelecek taarruzlara karşı Erzurum Kalesi ve tabyalarını güçlendirme faaliyetleri yürüttü.

105 “Gazetnyı Kiosk Fedorova”, *Kavkazskiı Voin*, 26 Kasım 1917, (9 Aralık 1917), № 181, Salı, s. 1.

106 “Gruppa Musulman-Voinov”, *Kavkazskiı Voin*, 28 Kasım 1917, (11 Aralık 1917), № 179, Pazar, s. 1.

107 “Pri Apteçnom V. Z. S.”, *Kavkazskiı Voin*, 8 Aralık 1917, (21 Aralık 1917), № 191, Cuma, s. 1.

108 “Novaya Praçesnaya”, *Kavkazskiı Voin*, 3 Kasım 1917, (16 Kasım 1917), № 156, Cuma, s. 4.

109 “Partii Sotsialistov-Revolyutsionerov”, *Kavkazskiı Voin*, 5 Kasım 1917, (18 Kasım 1917), № 158, Pazar, s. 1.

110 “Loşad Prodaetsya”, *Kavkazskiı Voin*, 7 Kasım 1917, (20 Kasım 1917), № 160, Salı, s. 4.

111 “Uteryan”, “Propali”, “Propal emodan”, *Kavkazskiı Voin*, 18 Kasım 1917, (1 Aralık 1917), № 171, Cumartesi, s. 4.

112 “Posluçayu Prodaetsya”, “Propala Oslitsa”, *Kavkazskiı Voin*, 21 Kasım 1917, (4 Aralık 1917), № 174, Salı, s. 4.

113 “Trebuetsya Pomoşçnik”, “Prodaetsya Malopoderjannyı Faeton”, *Kavkazskiı Voin*, 23 Kasım 1917, (6 Aralık 1917), № 176, Perşembe, s. 4.

114 “Pisar Starşiy”, “Prodayutsya”, *Kavkazskiı Voin*, 26 Kasım 1917, (9 Aralık 1917), № 179, Pazar, s. 4.

115 “Erzerumskiı Armyanskiı Voennyı Soyuz”, “Estontsi”, *Kavkazskiı Voin*, 15 Aralık 1917, (28 Aralık 1917), № 198, Cuma, s. 1.

116 “U Tsitateli Naydenı Dengi”, “Naydena”, *Kavkazskiı Voin*, 1 Kasım 1917, (14 Kasım 1917), № 154, Perşembe, s. 1-4.

117 “Na Kavkazskom Fronte, Erzerum, Ot Naşego Korrespondenta”, *Tifliskiı Listok*, s. 3.

118 “Na Kavkazskom Fronte, Erzerum, Ot Naşego Korrespondenta”, *Tifliskiı Listok*, s. 3.

Erzurum'daki imar, yapım ve onarım işleri için Moskova merkezli *Zemgora* adlı kurum ön plana çıkmaktaydı. Bu inşaat mühendisliği kurumunda çalışan başta P. N. Pertsov olmak üzere birçok gönüllü mühendis Erzurum'a geldi. 1916 yılının temmuz ayı itibarıyla Erzurum'da Rus gönüllüler tarafından yeni yollar yapılırken su hatlarında tamiratlar yapıldı. Ayrıca yine aynı kurum tarafından yeni binaların inşaatına başlandı.¹¹⁹

Geçici Askerî Yönetim Erzurum'da Türk taarruzlarına karşı Erzurum Kalesi'ni güçlendirirken bir taraftan da tabyalarda yeni siperler ile yollar yapıyordu. Nitekim 1916 yılının kasım ayına kadar Erzurum çevresinde yeni piyade siperleri, gözetleme yerleri, manialar, batarya ateş mevzileri, yol ve sığınakların yapım çalışmaları bitirildi. Ayrıca şehrin çevresinde belirlenen yerlere dikenli teller örülürken çeşitli çaplarda çok sayıda top Erzurum'a getirildi.¹²⁰ Yapılan bu hazırlıkların yanı sıra Erzurum çok sayıda askerî birliğin merkezi haline geldi. 1916 yılının temmuz ayında Erzurum bölgesinde 1. Kafkas, 5. Kafkas ve 2. Türkistan Kolorduları konuşlanmıştı.¹²¹

Geçici Askerî Yönetim Sarıkamış-Erzurum demiryolu çalışmalarına ise 1916 yılının ikinci yarısında başladı. Tiflis merkezli *Golos Kavkaza* gazetesinde 7 Aralık 1916 tarihli yayımlanan ilanda *Erzurum Askerî Demiryolu*'nun inşaatı için işçi alımı yapılmaktaydı. Projenin bitiş tarihi ise 1 Mayıs 1917 olarak belirtilmekteydi.¹²²

Bilim, Tarım ve Hayvancılık Faaliyetleri

Kafkas Cephesi'nde askerî hareketlilik ve idari faaliyetlerin yanı sıra Çarlık Rusya yönetimi tarafından çeşitli alanlarda akademik ve bilimsel çalışmalar da yürütülmekteydi. Nitekim, Rus Kafkas Ordusu Başkomutanlığı 30 Mart 1916 tarihli *117 sayılı* emirnamede Rus birliklerinin işgal ettiği yerlerde tarihi el yazma kitaplar, taş yazıtlar ve kilise malzemelerinin alınıp satılması yasaklanmaktaydı. Bunları elde edenlerin ise buldukları yer bilgisini paylaşarak Tiflis'te bulunan Kafkas Müzesi'nde sergilenmek üzere teslim etmeleri isteniyordu.¹²³

20 Mayıs 1916 tarihinde Erzurum'a ulaşan Kafkas Müzesi Arkeoloji Bölümü çalışanlarından S. V. Ter Avetisyan ve A. P. Kaznakov şehirde bulunan kütüphanelere yönelik çalışmalarda bulundu. Avetisyan ve Kaznakov Erzurum'da bulunan bir kısım basılı Ermenice ve Fransızca kitaplar ile binlerce Osmanlı el yazma eserlerini Tiflis'e gönderdiler. Erzurum'da kalan diğer

119 R. İ., "V Erzerume, Korrespondentsiya «Tifl. L.»", *Tiflisskiy Listok*, 26 Haziran 1916 (11 Temmuz 1916), № 143, Salı, s. 3.

120 Vehbi Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, (Ed. Mehmet Dağistanlı) Er-Vak Yayınları, Erzurum 2015, s. 171-175.

121 Arutyunyan, *Kavkazskiy Front 1914-1917*, s. 244.

122 "Upravlenie Rabot Po Postroyke Erzerumskoy Voennno-Jel. Dorogi", *Golos Kavkaza*, 24 Kasım 1916, (7 Aralık 1917), № 2793, Perşembe, s. 2.

123 "Otčet Akademika N. Ya. Marra o Komandirovke Letom 1916 Goda Na Kavkaz Dlya Ohranı Pamyatnikov v Rayone Voennih Deystviy", *Izvestiya Imperatorskoy Akademii Nauk, VI Seriya, Tom X. 1916, İyun-Dekabr № 11-18, Vtoraya Çast*, Tipografiya İmperaiorskoy Akademii Nauk, Petrograd 1916, s. 1482.

Ermenice kitapları ise şehirdeki bir Ermeni katedraline teslim ederek askerî yönetimden burada korunmasını talep ettiler.¹²⁴

S. V. Ter Avetisyan 1917 yılının yaz aylarında arkeolojik kazı için Erzurum'a tekrar geldi. Birinin Hasankale yakınlarındaki Erzurum demiryolu civarında olduğu toplam iki büyük kurgan tespit etti. Kurganda kazı çalışmaları yapan Avetisyan, burayı M. Ö. 4-3. Yüzyıla Helenistik döneme tarihlendirerek bölgenin detaylı planını çıkarıp, resmini çizdi. Diğer kurganda ise çalışmak için vakit elde edemedi.¹²⁵

Çarlık Rusya yönetimi işgal edilen Erzurum bölgesinde arkeolojik kazı faaliyetleri yürütüp ve kültürel varlıkları Tiflis'e gönderirken diğer taraftan da yine Erzurum çevresinde jeoloji araştırmaları yapmaktaydı. Çarlık Rusya'dan gelen çeşitli alanlardaki bilim insanları 1916 yılının yaz aylarında Erzurum çevresinde jeoloji araştırmalarında bulunarak bölgedeki kömür ve petrol yataklarına yönelik incelemelerde bulundular. Yapılan incelemelerde Hasankale yakınlarında mineral su kaynaklarının çevresinde petrol izlerine rastlandı. Ayrıca yerli halkın işaret ettiğine göre Erzurum'un güneyi ve güneybatısında da petrol çıktığına dair bilgiler edinildi. Petrolün yanı sıra taş kömürü araştırmaları da yapan bilim insanları Erzurum'un güneydoğusunda şehre 8-12 verst (8,5-12,8 km) uzaklıkta iki yerde linyit tabakalı bölgeler tespit ettiler. İki bölgede de "sıradan taş fırınlarında iyi yanan kömür" galerileri üzerinde biraz çalışıldığı raporlandı. Yine yerli halktan alınan bilgilere göre Erzurum'a 60 (64 km) verst uzaklıktaki Aşkale yakınlarında da taş kömürü madenleri bulunuyordu.¹²⁶ Bu araştırmalar sonucunda 1916-1917 yıllarında çeşitli kömür madenleri işletmeye açılırken Hasankale ve Mamahatun bölgelerinde tuz çıkarılmaya başlandı.¹²⁷

1916 yılının temmuz-ekim aylarında Petrograd Üniversitesi'nden N. L. Okunev'in başkanlığında kurulan ve içlerinde fotoğrafçı Bulbenko'nun da bulunduğu bir ekip ise Erzurum çevresinde yer alan tarihî yapıları tespit etmek ve araştırmak için şehre geldiler. İlk önce Hasankale'de araştırmalara başlayan ekip buradaki kaleyi fotoğraflama yöntemi ile kayıt altına aldı. Daha sonra Erzurum şehir merkezine ulaşan ekip Çifte Minare, Ulu Cami ile diğer tarihi yapıların fotoğraflarını çekerek araştırmalarda bulundular. Okunev ve ekibi bölgede beş yüz adet fotoğraf çekimi yaptı.¹²⁸

124 "Predvaritelnyy Otçet Po II Komandirovke S. V. Ter-Avetisiana v Zanyatiya Russkimi Voyskami Çasti Turetskoy Armenii, *İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk, VI Seriya, Tom X, 1916, İyun-Dekabr № 11-18, Vtoraya Çast, Tipografiya İmperaiorskoy Akademii Nauk, Petrograd 1916, s. 1484-1485.*

125 "Hronika Kavkazskago Muzeya", *İzvestiya Kavkazskago Muzeya, Tom XI.*, Tiflis 1918, s. 159.

126 "Hronika i Melkiya İzvestiya, Geologičeskiya İzskaniya v Rayonah Trapezunda i Erzeruma", *İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografičeskago Obşçestva, Tom XXV, № 1, Tiflis 1917, s. 156.*

127 Akopyan, *age.*, s. 172. s. 187.

128 N. Okunev, "Predvaritelnyy Otçet Pirvat-Dotsenta Petrogradskago Universiteta N. L. Okuneva o Komandirovke Letom 1917 g. Na Kavkazskiy Front Dlya Ohranı Pamyatnikov Drevnosti i Kulturi", *İzvestiya Rossskiyskoy Akademii Nauk VI Seriya Tom XI 1917, Sentyabr-Dekabr № 12-18, Vtoraya Çast, Tipografiya Rossskiyskoy Akademii Nauk, Petrograd 1917, s. 1436-1437.*

Çarlık Rusya, Erzurum'un kültürel varlıkları, arkeolojik zenginliği ve jeolojik kaynaklarına duyduğu ilgiyi sıcak su kaynakları, doğası ve tabiatına da gösteriyordu. Nitekim, Erzurum'un işgalinden yedi gün sonra *Kavkaz* gazetesinde Mühendis İ. Kognovskiy'nin bir makalesi yayımlanmıştı. Kognovskiy kaleme aldığı uzun makalesinde Erzurum'un mineral su kaynakları hakkında bilgi veriyordu. Deveboynu, Horasan, Çermik, Hasankale ve Ilıca çevrelerinde bulunan sıcak su kaynaklarının sıcaklık dereceleri ve özelliklerinden bahsediyordu. Kognovskiy, yaralı ve hasta Rus askerlerinin Erzurum'un çevresinde bulunan bu kaynaklarında tedavi edilebileceğine dikkat çekiyordu.¹²⁹

Çarlık Rusya'nın Erzurum bölgesinde yaptığı bilimsel faaliyetlerin yanı sıra bölgenin tarım ve hayvancılık potansiyeli de araştırılıyordu. Nitekim 1916 yılının eylül ayında Petrograd Duma Meclisi'nden milletvekilleri Trabzon ve Van'ın yanı sıra Erzurum'a da ziyaret gerçekleştirdiler. Erzurum'a gelen milletvekilleri şehirdeki tarımı araştırmak ve tarımla ilgili sorunları tespit etmek için çalışmalar yaptılar. Milletvekilleri *Kavkazskoe Slovo* gazetesine verdikleri demeçlerde Erzurum'da başta tarım olmak üzere bölgedeki bütün meseleleri meclisin gündemine taşıyacıklarını bildiriyorlardı.¹³⁰

Erzurum'da kurulan *Geçici Askerî Yönetim* ise bütün bu faaliyetlerden bağımsız olarak şehirdeki hayvancılığın iyi koşullarda yapılabilmesi ve hayvan hastalıklarının engellenmesi için 1917 yılında yeni uygulamalar yürürlüğe koydu. Nitekim 30 Ocak 1917 tarihinde çıkarılan bir emirde Erzurum'da 12.000 ruble bütçeye sahip buzağı aşılama uygulamaları ile 500 ruble bütçeli bakteriyoloji laboratuvarı açılmasına yönelik maddeler bulunuyordu.¹³¹

1917 Yılı Şubat Devrimi

Rus Kafkas Ordusu 1916 yılının ikinci yarısında Anadolu'nun 300 km içlerine kadar ulaşmıştı. Yaşadıkları yerlerden uzakta olan ve uzun süren muharebelerden yorulan Rus askerleri arasında ise bu dönemde savaşa karşı tepkiler oluşmaya başladı. Bunun yanı sıra ordu içerisinde işe, ikmal ve ulaşım sıkıntıları ile salgın hastalıklarda artış görülüyordu.¹³² Rus Kafkas Ordusu 1917 yılını bu şartlar altında karşılıyordu.

Çarlık Rusya'nın başkenti Petrograd'da 27 Şubat 1917 (Miladi 8 Mart) tarihinde Çar II. Nikolay'a karşı yapılan devrim üç yıldır Kafkas Cephesi'nde zorlu arazilerde, soğuk ve salgın hastalıklar ile Türk ordusunun insanüstü savunması gibi şartlarda savaşan Rus Kafkas Ordusu'nun askerleri arasında büyük bir mutlulukla karşılandı. Rus askerleri Kafkas Cephesi'nin birçok yerinde geniş çaplı mitinler düzenlemeye başladılar. Devrimin etkisinin görüldüğü ilk

129 İnjener İ. Kognovskiy, "Mineralnie İstoçniki Passinskago Okrug a i Erzerumskoy Ravnini", *Kavkaz*, 10 Şubat 1916, (23 Şubat 1916), № 32, Çarşamba, s. 2.

130 "Tiflis, 1-go Sentyabrya", *Kavkazskoe Slovo*, 1 Eylül 1916 (14 Eylül 1916), № 193, Perşembe, s. 3.

131 Arutyunyan, *Kavkazskiy Front 1914-1917*, s. 368.

132 Eşki, *age.*, s. 391-406.

yerlerden biri de Erzurum idi. Nitekim *Birinci Ordu Kongresi*'ne kadar mart ayında Erzurum'da *Sosyal-Demokrat Asker Organizasyonu* kuruldu. Erzurum, Bayburt, Erzincan ve Mamahatun bölgelerinde devrimi kabullenmeyen birçok asker ve subay tutuklandı.¹³³

ar II. Nikolay'ın ardından Petrograd'da kurulan Geçici Hükümet 26 Nisan 1917 tarihinde Kafkas Cephesi'nde oluşturulan *Geçici Askerî Yönetim* üzerinde birçok kararname ve yasa çıkardı. Bu kararlardan en önemlisi ise işgal edilen yerlerin yönetiminin doğrudan Geçici Hükümet'e bağlanması idi. Ayrıca askerî valinin yanında yardımcı görevi üstlenecek Genel Komiser atandı.¹³⁴ Şubat Devrimi'nden sonra diğer cephe ve ordu birliklerinde olduğu gibi Rus Kafkas Ordusu'nda da devrimin *karmaşa* etkileri görülüyordu. Nitekim Erzurum'da 1917 yılının kasım ayına kadar önemli bir gelişme olmadı.

1917 Yılı Ekim Devrimi

Çarlık Rusya'da Bolşevikler tarafından yapılan 25 Ekim 1917 Devrimi (Miladi 7 Kasım) Kafkas Cephesi'nde Şubat Devrimi'nde olduğu gibi hızlı bir şekilde karşılık buldu. Rus Kafkas Ordusu içerisinde yeni yönetimi kabul etmeyen asker ve subaylar tutuklanmaya başladılar. Kafkas Cephesi'nde devrimin etkisinin en fazla görüldüğü yer olan Erzurum'da ise 27 Ekim 1917 tarihinde *Erzurum Kalesi Topçu Alayı*'nın askerleri Saçko ve urkin adlı iki Bolşevik tarafından Petrograd'da yaşanan hadiseler hakkında bilgilendirildiler. Erzurum'da bulunan Rus birlikleri Bolşevik Devrimini en fazla kabullenen askerlerden oluşuyordu.¹³⁵ Nitekim Erzurum'da bulunan Rus birliklerinde yapılan seçimlerde Eserler'den sonra Bolşevikler ikinci sırada idi.¹³⁶ Şehirde yayımlanan *Kavkazskiy Voin* gazetesi Bolşevik propagandaların yayılmasında önemli bir rol oynuyordu. Gazete, devrim ile ilgili gelişmeler ve yeni emirlere yer verirken yaptığı duyurular ile devrim taraftarlarının organize olmasına katkı sağlamaktaydı.¹³⁷

Aralık ayına gelindiğinde Erzurum'daki devrimciler faaliyetlerini artırmaya ve taraftar toplamaya devam ettiler. Parti binasının bulunduğu "Mihaylovskiy Caddesi"nde 3 Aralık 1917 tarihinde propaganda kursları açıldı.¹³⁸ Böylece devrimcilerin yakın zamanda yoğun bir şekilde yürüttükleri propaganda faaliyetleri Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum garnizonunda etkili oldu. Nitekim Rus birlikleri arasında Bolşeviklerin tarafına geçen asker sayılarında çok fazla artış görülmekteydi. Bu faaliyetler sonucunda askerler ön cepheye gitmek istemiyorlardı. Bu konuda *Erzurum Müstahkem Bölgesi Komutanı* General Zigel, aralık ayının ilk yarısı itibarıyla

133 G. S. Melikyan, *Oktyabrskaya Revolyutsiya i Kavkazskaya Armiya, Ayastan, Yerevan 1989*, s. 106-130.

134 Arutyunyan, *Kavkazskiy Front v Pervoy Mirovoy Voynе i Politika Tsarskogo Pravitelstva v Rayonah Zanyatih Po Pravu Voyni*, s. 75.

135 Melikyan, *age.*, s. 292-294.

136 A. P. Steklov, *Revolutsionnaya Deyatelnost Bolşevistskih Organizatsiy Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 gg.*, Izdatelstvo Sabçota Sakartvelo, Tbilisi 1969, s. 205.

137 "Erzerumskiy Oblastnoy Komitet, Partii Sotsialistov-Revolutsionerov", *Kavkazskiy Voin*, 4 Kasım 1917, (17 Kasım 1917), № 158, Cumartesi, s. 1.

138 "Propagandistskiye Kursi", *Kavkazskiy Voin*, 26 Kasım 1917, (9 Aralık 1917), № 179, Pazar, s. 1.

birliklerin savaş kabiliyetlerinin tamamen bittiğini, askerlerin her yerde görev ve hizmetleri kabul etmediklerine dikkat çekiyordu.¹³⁹ Erzurum merkezi ve çevresindeki Rus askerleri toplu olarak subayların emirlerine itaatsizlik yapmaya devam ediyorlardı.¹⁴⁰ Bu karmaşa ortamı Erzurum’da düzen ve asayişin bozulmasına neden oldu. Nitekim *Kavkazskiy Voin* gazetesi son dönemlerde ortaya çıkan bu düzensizlik konusunda Rus askerlerini uyarmaktaydı. Gazete, son zamanlarda şehirde artarak görülen “düzensizlik, soygun, linç hatta cinayetler” konusunda askerleri sükunete çağırıyordu.¹⁴¹

Bu bildiriden iki gün sonra ise yine *Erzurum Oblastı Komiserliği* tarafından yeni bir duyuru yapıldı. Duyuruda son zamanlarda Erzurum’un cadde ve sokaklarında sarhoşluk vakalarında artış görüldüğü ve şehrin farklı yerlerinde alkollü içkilerin üretimi, depolanması ve satışı gibi vakaların tespit edildiğine dikkat çekilmekteydi. Duyurunun devamında dört maddelik yasak ve ceza kararnamesine yer veriliyordu. Kararnameye göre Erzurum ve çevresinde alkollü içeceklerin üretimi, satışı ve taşınması yasaklanmıştı.¹⁴²

Erzurum’da Rus Kafkas Ordusu içerisinde bu hadiseler yaşanırken *Erzurum Ermeni Askeri Birliği*’nin ise farklı bir çağrısı vardı. Rus askerlerinin Kafkas Cephesi’nden ayrılmalarından faydalanmak isteyen Ermeni birlikler *Kavkazskiy Voin* gazetesinde duyurular yayımlamaktaydı. Duyurularda Kafkas Cephesi’nde görev yapan her mevkideki Rus ordu mensuplarına “birlik ve beraberlik” çağrısı yapılıyordu. Ayrıca başkomutanlığın emri ile “milli birliklerin” oluşturulacağına değinilirken Kafkas Cephesi’nden ayrılan birimlerin geride bıraktıkları eşyalara “özenle davranmaları ve ulusal mirası israf etmemeleri” isteniyordu.¹⁴³

Erzurum’da bu hadiseler gerçekleşirken 18 Aralık 1917 tarihinde 3. Ordu ile Rus Kafkas Ordusu arasında imzalanan Erzincan Mütarekesi neticesinde Kafkas Cephesi’nde 3 yıl 50 gün süren Türk-Rus mücadelesi son buldu.¹⁴⁴ Erzincan Mütarekesi daha imzalanmadan günler önce kafileler halinde Çarlık Rusya’ya dönen birliklerden geriye kalanlar ise mütarekeden hemen sonra panik halinde buldukları bölgeleri terk etmeye devam ettiler.¹⁴⁵

Kafkas Cephesi’nin genelinde ve Erzurum’da Rus Kafkas Ordusu’nun karmaşa içerisinde tahliyesinin devam ettiği günlerde Ermenilerin beklediği haber 26 Aralık 1917 günü geldi. Kafkas Cephesi Başkomutanlığının yayımladığı emirde Tümgeneral Nazarbekov’un komutanlığını yürüttüğü Ermeni Kolordusu kuruldu.¹⁴⁶ Böylece Rus Kafkas Ordusu’nun ardından oluşan

139 Melikyan, *age.*, s. 333.

140 *Age.*, s. 294-295.

141 “Erzerumskiy Jizn, K Soldatam i Grajdanam Goroda Erzeruma”, *Kavkazskiy Voin*, 14 Kasım 1917, (27 Kasım 1917), № 177, Pazartesi, s. 2.

142 “Kraevaya Vlast”, *Kavkazskiy Voin*, 26 Kasım 1917, (9 Aralık 1917), № 179, Pazar, s. 2.

143 “Erzurumskiy Armyanskiy Voennyi Soyuz”, *Kavkazskiy Voin*, 14 Aralık 1917, (27 Aralık 1917), № 197, Çarşamba, s. 2. Erzurum Ermeni Askeri Birliği bu duyuruyu 5 Ocak 1918 tarihinde yeniden yayımladı. “Erzurumskiy Armyanskiy Voennyi Soyuz”, *Kavkazskiy Voin*, 23 Aralık 1917, (5 Ocak 1918), № 197, Pazartesi, s. 2.

144 Nurcan Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Erzincan Belediyesi Yayınları, Ankara 1995, s. 150-153.

145 Steklov, *age.*, s. 226-228.

146 G. Korganov, *Uçastie Armyan v Mirovoy Voyne Na Kavkazskom Fronte (1914-1918)*, Maks Press, Moskva 2011, s. 71.

karmaşa ortamı ve otorite boşluğunu fırsat bilecek olan Ermeni silahlı birlikleri Müslümanlara karşı katliamlara başlayacaklardı.

Erzurum'un Kurtuluşu

1918 yılının ocak ayına gelindiğinde B. N. Şeboldayev başkanlığındaki on temsilci 2 Ocak 1918 günü Tiflis'ten Sarıkamış'a gelerek Erzurum-Erzincan bölgeleri için *Askerî-Devrimci Komitesi* kurdu. Bütün kontrolü ele alan *Askerî-Devrimci Komite* depolardaki ayakkabı ve üniformaları cepheden ayrılan askerlere dağıtmaya başladı.¹⁴⁷ Böylece her geçen gün Erzurum'daki Rus birliklerinin sayısında hızlı bir azalma oluyordu.

Bu dönemde Ermeni silahlı birlikleri Rus askerlerinin çekildiği Erzurum'da ve diğer bölgelerde bulunan Müslüman ahaliye yönelik katliamlarını artırdılar. 3. Ordu komutanı Vehip Paşa'nın 22 Ocak 1918 tarihinde Rus askerî yetkililerine katliamların durdurulmasına yönelik yaptığı çağrının sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktaydı. Ermeni katliamları karşısında daha fazla vakit kaybetmek istemeyen Vehip Paşa, Kazım Karabekir komutasındaki birliklere 9 Şubat 1918 tarihinde ileri harekât emri verdi.¹⁴⁸

Erzurum'dan çekilen Rus Kafkas Ordusu ise şehirde 40 subay ile 400 asker bırakmıştı. General O. T. Andranik 17 Şubat 1918 tarihinde Erzurum'a gelerek buradaki Ermeni 1. Avcı Alayı'nın komutasını üzerine aldı.¹⁴⁹ Erzurum'daki karmaşa döneminin devam ettiği bu günlerde Cemiyet-i Hayriye temsilcileri ile şehrin ileri gelenleri Müslüman halka silah dağıtılması için Rus ordu yönetimine başvursalar da teklifleri kabul edilmedi. Böylece Erzurum halkına her zaman yardımcı olan Genceli Seyidov'un bu mücadelesi sonuçsuz kaldı. Erzurum'da etkinliğini artıran Andranik komutasındaki Ermeni silah birlikleri Seyidov ile arkadaşlarını ve Erzurum halkının menfaatlerini savunan belediye heyetini hapsettikten bir süre sonra şehit ettiler.¹⁵⁰

11 Mart 1918 tarihinde Erzurum'a ileri harekate geçen Kazım Karabekir komutasındaki Türk birlikleri 12 Mart 1918'de Erzurum'u işgalden ve Ermeni katliamlarından kurtardı. Türk birlikleri, Rus Kafkas Ordusu'ndan geriye kalan 400 top, çok sayıda mühimmat, silah, erzak, giyecek, demiryolu malzemeleri ve otomobiller ele geçirdi. Kazım Karabekir Erzurum'un kurtuluşundan sonra Kılıçlı İkinci Osmanî Nişanı ile taltif olundu.¹⁵¹

147 Steklov, *age.*, s. 264-265.

148 Eşki, *age.*, s. 427-429.

149 *Age.*, s. 430.

150 Aslan, *age.*, s. 277-283.

151 Kazım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, Koşkun Basımevi, İstanbul 1939, s. 212-221; Türk birliklerinin Erzurum'a yaptıkları ileri harekât, şehrin çevresindeki muharebeler ve Erzurum'un kurtuluşu hakkında geniş bilgi için bk. Karabekir, *age.*, s. 130-266.

Sonuç

Çarlık Rusya 16. yüzyıldan itibaren tarih sahnesinde güçlü bir devlet olarak ortaya çıktı. Çar I. Petro'dan itibaren sıcak denizlere inme politikası neticesinde Osmanlı Devleti ile devamlı mücadele içerisinde oldu. Bu mücadele denizlerde Akdeniz, Karadeniz, karada Balkanlar ve Kafkasya bölgelerinde on yıllarca sürdü. Kafkasya bölgesinde Çarlık Rusya'nın en önemli hedefleri arasında Kars ve Erzurum şehirleri vardı. Nitekim bu şehirler 19. yüzyıl boyunca taraflar arasında devamlı mücadele alanı oldu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Kars ve bölgesini sınırlarına dahil eden Çarlık Rusya Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile tarihi hedeflerinden biri olan Erzurum'u işgal etme ve burada yaklaşık iki yıl kalma fırsatı ele geçirdi. Erzurum'un Anadolu topraklarındaki stratejik öneminin farkında olan Çarlık Rusya, Erzurum'u "Anadolu'nun Anahtarı" ve "Anadolu'nun Kalbi" olarak görüyordu.

Çarlık Rusya Baltık, Kafkasya, Türkistan ve Sibiry bölgeleri ile Anadolu toprakları olan Kars ve çevresinde tecrübe ettiği "kalcı olma" politikasını 16 Şubat 1916 tarihinde işgal ettiği Erzurum'da uygulamak için hızlı bir şekilde harekete geçti. Nitekim Erzurum'da kısa süre içerisinde kurulan Rus idari teşkilatına Erzurumlu temsilcilere görev vererek propaganda amaçlı halkla iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Ayrıca şehrin yeraltı ve yerüstü zenginliklerini keşfetmek ve bunlardan faydalanmak için bilimsel araştırmalar yürüttü.

Erzurum'un Kafkas Cephesi'ndeki stratejik önemi nedeniyle şehre askerî ikmaller yaparak iâşe alt yapısı oluşturmaya çalıştı. Sonraki hedefleri için Erzurum'u önemli bir üs olarak belirledi ve şehre binlerce asker takviyesi yaptı. Erzurum'da sosyal yaşama dahil olan Rus askerleri burada çeşitli kültürel faaliyetlerde bulundu.

Propaganda ve sansür uygulamalarının etkili bir şekilde görüldüğü dönemin Rus basını ise "devlete hizmet" düşüncesi ile işgal altındaki Erzurum'a gönderdiği muhabirlerinin gözlem ve düşüncelerini Türklere karşı tarihten gelen "Şarklı" bakış açısı ile Rus kamuoyuna aktardı. Erzurum halkının Çarlık Rusya yönetiminden "memnun olduğu" ve şehirde Rus idaresi tarafından "birçok iyi işler" yapıldığı algısını oluşturmaya çalıştı. Rus basını Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları katliamları ve Müslümanların yaşadıkları sıkıntıları ise görmezden geldi.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkas Cephesi'nin geneli ve Erzurum'da yapılan bu uygulamalar, Çarlık Rusya'nın tarihinde ele geçirdiği topraklarda gerçekleştirdiği son faaliyetler oldu. Ayrıca 3 yıl 50 gün süren Kafkas Cephesi, Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında uzun yıllar boyunca süregelen son mücadele alanı oldu. Bu savaştan sonra her iki devlet yıkıma uğradı.

KAYNAKÇA

Sürelİ Yayınlar¹⁵²

Gazeteler

Birjevie Vedomosti

Golos Kavkaza

Golos Rusi

Kargabazarskiy Strelak

Kavkaz

Kavkazskiy Kray

Kavkazskiy Voin

Kavkazskoe Slovo

Letopis Voynu

Otkliki Tiflisa

Tiflisskiy Listok

Dergiler

İzvestiya İmperatorskoy Akademii Nauk, VI Seriya, Tom X. 1916, İyun-Dekabr № 11-18, Vtoraya ast, Tipografiya İmperaiorskoy Akademii Nauk, (Petrograd 1916).

İzvestiya Rosskiyskoy Akademii Nauk VI Seriya Tom XI 1917, Sentyabr-Dekabr № 12-18, Vtoraya ast, Tipografiya Rosskiyskoy Akademii Nauk, (Petrograd 1917).

İzvestiya Kavkazskago Otdela İmperatorskago Russkago Geografieskago Obşestva, Tom XXV, № 1, (Tiflis 1917).

İzvestiya Kavkazskago Muzeya, Tom XI., (Tiflis 1918).

Araştırma Eserler

Adamov, E. A. (Red.), *Razdel Aziatskoy Turtsii, (Rossiyskiy Ministr İnostrannih Del S. D. Sazonov Namestniku Na Kavkaze Vel. Kn. Nikolayu Nikolayeviu, № 540, 27 İyunya 1916 g.)*, İzdaniye Litizdata NKİD, Moskva 1924.

Akopyan, S. M., *Zapadnaya Armeniya v Planah İmperialistieskih Derjav v Period Pervoy Mirovoy Voynu, İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, Yerevan 1967.*

Akopyan, T. V., Kryajeva, A. A. v.d., *Gazeti Dorevolyutsinnoy Rossii 1703-1917 Katalog, Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka, Sankt-Peterburg 2007.*

Altınbilek, Hakkı, Kır, Naci, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt I, Birinci Kitap, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993.*

_____, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, İkinci Kitap, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993.*

Arutyunyan, A. O., *Kavkazskiy Front v Pervoy Mirovoy Voynе i Politika Tsarskogo Pravitelstva v Rayonah Zanyatih Po Pravu Voynu, Yerevan 1968.*

_____, *Kavkazskiy Front 1914-1917, Ayastan, Yerevan 1971.*

Aslan, Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne "Kardaş Kömeği (Yardımlı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000.*

152 Kullanılan sürelİ yayınların künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

- Ayrapetov, O. R., *Uçastie Rossiyskoy İmperii v Pervoy Mirovoy Voyne 1916 god Sverhnapryajenie*, Kuçkovo Pole, Moskva 2015.
- Bahturina, A. YU., *Okraını Rossiyskoy İmperii: Gosudarstvennoe Upravlenie i Natsionalnaya Politika v Godı Pervoy Mirovoy Voynı (1914-1917 gg.)*, Rosspen, Moskva 2004.
- Başar, Zeki, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1974.
- Çakmak, Fevzi, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da İran'da*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- EŞki, Fatih Mehmet, *Rusça Gazetelerde Kafkas Cephesi (1914-1917)*, Nobel Bilimsel Yayınları, Ankara 2024.
- Karabekir, Kazım, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, Koşkun Basımevi, İstanbul 1939.
- Kocagüney, Vehbi, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, (Ed. Mehmet Dağistanlı) Er-Vak Yayınları, Erzurum 2015.
- Kolyubakin, B., *Na Maloaziatskom Teatre Vsemirnoy Voynı 1914-1916 gg.*, Tip. Kikolayevskiy Voennyoy Akademiy, Petrograd 1917.
- Korganov, G., *Uçastie Armyan v Mirovoy Voyne Na Kavkazskom Fronte (1914-1918)*, Maks Press, Moskva 2011.
- Korsun, N. N., *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1915-1916 gg.*, Gosudartsvennoe Voennoe İzdatelstvo Narkomata Oboronı Soyuzı SSR, Moskva 1938.
- _____, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte*, Voennoe İzdatelstvo Ministerstva Voorujennıh Sil Soyuzı SSR, Moskva 1946.
- Küçüküğürlü, Murat, *Erzurum Belediyesi Tarihi I Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.
- Maslovskiy, E. V., *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategiçeskiy Oçerk*, Vorojdenie-La Renaissance, Paris 1933.
- Dilek, Mehmet Sait, Taşkesenlioğlu, M. Yasin, "Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30 (50), (Ankara 2011), s. 81-104.
- Melikyan, G. S., *Oktyabrskaya Revolyutsiya i Kavkazskaya Armiya*, Ayastan, Yerevan 1989.
- Sabis, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi II. Cilt*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- _____, *Harp Hatıralarım, Birinci Cihan Harbi III. Cilt*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- Sağlam, Tefvik, *Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941.
- Steklov, A. P., *Revolyusionnaya Deyatelnost Bolşevistskih Organizatsiy Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 gg.*, İzdatelstvo Sabçota Sakartvelo, Tbilisi 1969.
- Şişov, A. V., *Polkovodtsı Kavkazkih Voyn*, , İzdatelstvo Tsentropoligraf, Moskva 2001.
- Tekir, Süleyman, *Beyaz Harp, Kafkas Cephesi, Sarıkamış Harekâtı, Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonları*, Kronik Kitap, İstanbul 2021.
- Tipi, Şeref, *Pışıbba (1860-1926)*, (Yayına Hazırlayan Canerhan Tipi), Remzi Kitabevi (2. Basım), İstanbul 2006.
- Vandemir, Baki, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamışa (Hariç) Kadar*, C.2, Askeri Matbaa, İstanbul 1933.
- Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, çev. Hakkı Akkoğuz, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.
- Yavuz, Nurcan, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Erzincan Belediyesi Yayınları, Ankara 1995.
- Yüksel, Mevlüt, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tezi Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.

THE OCCUPATION YEARS OF ERZURUM BY TSARIST RUSSIA IN THE RUSSIAN PRESS (1916-1917)

Fatih Mehmet EŞKİ^{ID}

During World War I, the last major battle between the Ottoman Empire and Tsarist Russia took place on the Caucasus Front. On this front, Tsarist Russia's Russian Caucasian Army confronted the Ottoman Empire's Third Army. One of Tsarist Russia's main goals was the occupation of Erzurum due to its strategic value. The Russian Caucasus Army made significant preparations to capture the city. In addition to sending reinforcements to the front, supply and sustenance facilities were expanded. This campaign, known as the Erzurum Operation, was given high importance. Indeed, the Russian press at the time referred to Erzurum as the "Heart of Anatolia" and the "Key to Anatolia". After completing their preparations, the Russian Caucasus Army launched an offensive towards Erzurum on January 10, 1916. Despite the formidable defense of the 3rd Army, the Russian Caucasian Army occupied Erzurum on February 16, 1916.

During this period, thousands of residents of Erzurum chose to leave the city. Immediately after the occupation, the Russian Caucasian Army undertook a comprehensive cleanup of the city, including the disinfection of streets, alleys, and residential buildings. The hospitals and infirmaries used by the 3rd Army, along with a wide variety of medical supplies, were seized and made available for use by Russian soldiers. Having experienced various administrative practices in different regions, Tsarist Russia began to implement these strategies in Erzurum, where they would stay for nearly two years. Indeed, in a short period of time, Tsarist Russia established a Temporary Military Administration in the city and implemented the administrative and management practices reflective of its in various geographies. The area around Erzurum was organized according to Russian administrative divisions, creating a region named the Erzurum Oblast, and a military governor was appointed to manage it. The local military administration established in the city included residents of Erzurum, aiming to gain the sympathy of the local population. Although there was a plan to settle Russian citizens in Erzurum, this idea was not realized.

The daily lives of Erzurum residents during the occupation were portrayed in Russian newspapers as part of propaganda efforts. Russian reporters who visited the city brought social life to the newspaper pages as part of their propaganda efforts. The charity organization

* Assistant Prof., Bayburt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History Bayburt / Türkiye, fatiheski@bayburt.edu.tr ORCID ID: 0000-0002-1349-4236

established in Baku, named Cemiyet-i Hayriye, provided various forms of assistance to the people of Erzurum. Genceli Seyidov, a representative of this charity organization, is noteworthy. Merchants from various parts of Tsarist Russia came to Erzurum and conducted various commercial activities. The Russian media reported these events as propaganda to the Russian public. Additionally, stores were opened to meet the various needs of Russian officers and soldiers.

Russian soldiers established their own social and cultural spaces within the city. They organized football matches among themselves and participated in concerts, plays, and auctions. The soldiers followed developments in Erzurum through military newspapers that began to be published in the city, namely Kavkazskiy Voin and Kargapazarskiy Strelak. The streets and avenues in Erzurum were named after Russian commanders actively serving on the Caucasian Front and significant figures from Russian history. Additionally, some modifications were made to the streets and avenues.

Scholars from various universities and institutions in Tsarist Russia who visited Erzurum documented the city's historic structures, conducted archaeological excavations, researched the local environment, and explored its underground and surface resources. Meanwhile, the Temporary Military Administration allocated a budget for agriculture and livestock in the city. In line with Erzurum's strategic importance on the Caucasian Front, barbed wire was installed around the city, and new fortifications and roads were constructed.

The revolutions in Tsarist Russia in 1917 were received with enthusiasm by the Russian troops stationed in Erzurum. The Erzurum garrison of the Russian Caucasian Army became a center for Bolshevik support. Various conferences on Bolshevism were organized for the Russian soldiers stationed in Erzurum. During this period, discipline and order in the Russian Caucasus Army were disrupted. This situation also affected the public order in Erzurum. Military newspapers published in the city urged the soldiers to be restrained. Following the Armistice of Erzincan on December 18, 1917, the Russian Caucasian Army withdrew from Erzurum. The Armenian armed units that remained in the area subsequently committed massacres against the Muslim population. Under the command of Kazım Karabekir, Turkish forces launched a counter-offensive and liberated Erzurum from occupation and the violence committed by Armenian groups on March 12, 1918.

Since the 16th century, Tsarist Russia, recognized as a powerful state on the historical stage, continually engaged in conflicts with the Ottoman Empire due to Tsar Peter I's policy aimed at accessing warm seas. The Caucasus was one of the key regions in this conflict. Throughout the 19th century, the two powers were involved in prolonged wars. Erzurum was among Tsarist Russia's strategic targets during these conflicts. During the years of World War I, Tsarist Russia, which occupied Erzurum, quickly established a local military administration and conducted a wide range of studies to familiarize itself with the region. This included exploring both underground and surface resources as well as conducting various scientific expeditions. The

Russian soldiers stationed in the city created a social life for themselves. The Russian media of the period closely followed developments in the city through correspondents sent to Erzurum.

During the years of World War I, the activities carried out on the Caucasian Front in general and in Erzurum specifically were some of the last actions conducted by Tsarist Russia in the territories it captured. Additionally, the Caucasian Front, which lasted for 3 years and 50 days, became the final battleground of the longstanding conflict between the Ottoman Empire and Tsarist Russia. Following this war, both states collapsed.

In this study, the various activities conducted in Erzurum under Tsarist Russian occupation are thoroughly examined. The sources used include contemporary Russian newspapers, scientific periodicals, and research literature in both Russian and Turkish.